

Skript 43.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Lente 2021

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 43 nr. 1, Lente 2021
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 22,50 euro per jaar. U kunt lid worden door het ingevulde machtigingsformulier te mailen naar skript-fgw@uva.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Rob Bes, Noa Duijsens, Maaïke de Jongh (hoofredacteur), Julius van der Poel, Nina Saelmans, Sara Verveer.

Redactieraad Dr. N. Bouras, Drs. L. H. van Hasselt, Drs. M. den Hertog, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, dr. J. Oddens.

Eindredactie Latifah Trams

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

Met veel plezier presenteer ik u namens de redactie ons drieënveertigste lentenummer. Inmiddels is dit alweer het twaalfde jaar dat wij de eer hebben om de Skriptieprijs uit te reiken. Als redactielid ben ik zelf al bijna drie jaar betrokken bij *Skript* en de Skriptieprijs is ieder jaar weer het hoogtepunt. Tijdens de verhitte discussies over welke scripties het tot de *longlist* en de *shortlist* moeten halen leer je pas echt je redactie-collega's kennen. 'Vroeger' vonden deze befaamde avonden plaats aan krappe eettafels in kleine studentenkamertjes, waarbij acht redactieleden tot in de late uurtjes over brongebruik, schrijfstijl en uniciteit overlegden. Dit jaar moesten we het doen met een lange Zoom-meeting, dat is minder gezellig maar de discussies waren niet minder geanimeerd. Uiteindelijk, na lang overleg, wordt altijd de strijdbijl begraven en zijn de redactieleden unaniem trots op de gekozen top drie. Ook dit jaar bestaat de selectie uit stuk voor stuk voortreffelijke scripties.

Onze eerste genomineerde, Aela Andrée, onderzocht hoe de Communistische Partij van Holland en de Communistische Jeugdbond zich in het Interbellum voorbereidden op een naderende oorlog en in hoeverre dit als antimilitarisme te beschouwen viel.

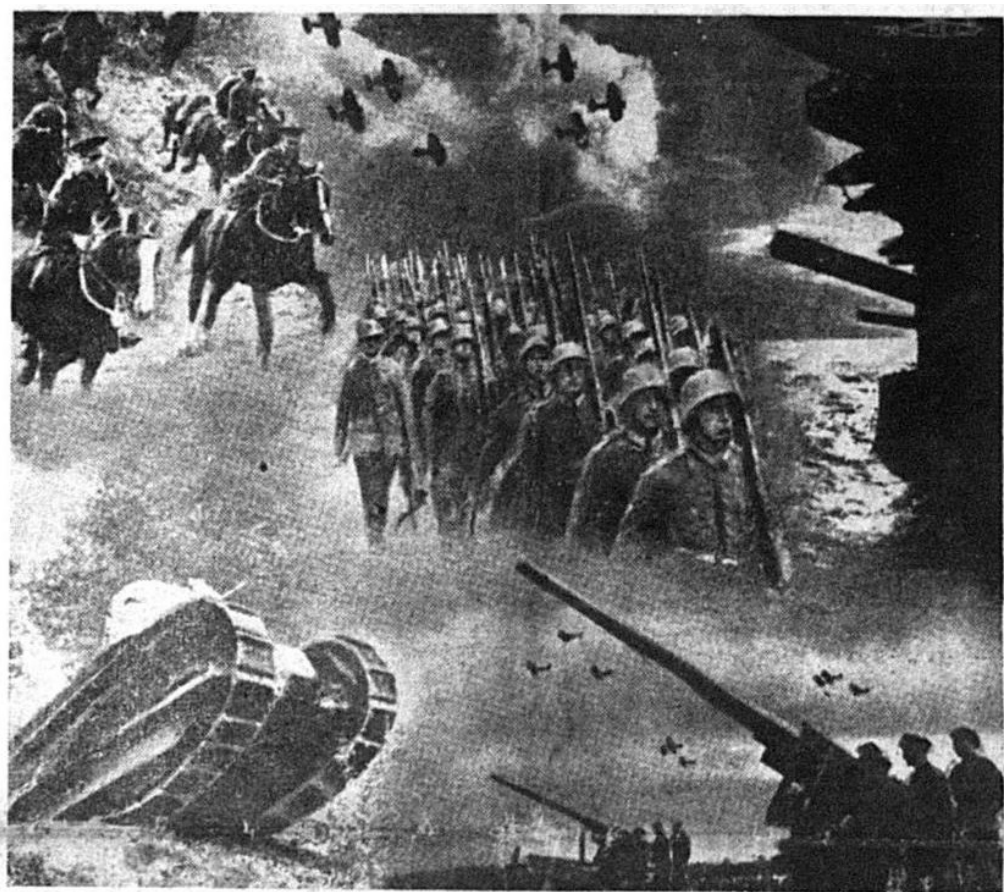
Renate Smit beschrijft in haar scriptie waarom de zes dorpen die samen de Waterlandse Unie vormden, besloten samen te werken bij de aankoop van ambachtsheerlijkheden van Waterland in de achttiende eeuw.

Ten slotte verdiepte Marie Keulen zich in de wisselwerking tussen de ruimtelijke en sociale structuur van vroegmodern Willemstad en de manier waarop de ruimtelijke structuur de mobiliteit van verschillende bevolkingsgroepen beïnvloedde.

Onze redactieraad heeft uiteindelijk de scriptie van Marie Keulen uitgeroepen tot de beste bachelorscriptie Geschiedenis van 2020. Zij prezen haar gebruik van kaarten en plakaten. Door deze originele invalshoek komt het leven van vrije en tot slaaf gemaakte Afro-Curaçaöënaars (waarover weinig bronnen zijn) in beeld. Ook vonden ze de scriptie erg beeldend geschreven en de historiografie kritisch beschouwd. Tijdens de uitreiking op 11 mei 2021, georganiseerd in samenwerking met Spui25 en Athenaeum boekhandel, is de prijs uitgereikt en zijn de genomineerden in het zonnetje gezet. Nu kunt u de artikelen gebaseerd op deze scripties teruglezen in dit nummer.

Ik wens u veel leesplezier!

Maaïke de Jongh
Hoofdredacteur Skript Historisch Tijdschrift

*Wij willen geen Oorlog, geen Fascisme!
Wij willen Vrede, Werk en Brood!*

INHOUDSOPGAVE

- 6** **Column**
De plaskrul: homo-ontmoetingsplaats tegen wil en dank
Bram Mellink
- 9** **‘Eendracht doet cleyne saecken bloeyen’**
De Waterlandse Unie en de verkoop van de heerlijkheid Waterland in 1731
Renate G.A. Smit
- 20** **Interview met promovendus Coen Brummer**
Tussen wetenschap en politiek
Nina Saelmans
- 24** **Stedelijke controle in de Cariben**
Een ruimtelijke analyse van insluiting, uitsluiting en mobiliteit in
vroegmodern Willemstad
Marie Keulen
- 38** **Duitse Politiek in de Coronacrisis**
Moritz Föllmer
- 41** **De wapens aan ons**
Paradoxaal antimilitarisme van Nederlandse communisten tijdens het
interbellum
Aela Andrée
- 56** **Interview met Petra van Dam**
De groene kant van de geschiedwetenschappen
Noa Duijsens en Sara Verveer
- 62** **Recensies**

DE PLASKRUL: HOMO-ONTMOETINGSPLAATS TEGEN WIL EN DANK

Bram Mellink

Wie deze dagen na een supermarkt- of apotheekbezoek voor de afwisseling wat door de Amsterdamse binnenstad slentert, passeert ze ongetwijfeld vaak genoeg: de donkergroene plaskrullen. Honderdvijftig jaar geleden verschenen de eerste exemplaren in het straatbeeld en na verloop van tijd werden het er zelfs zo veel, dat een speciale 'urinoircommissie' met onderhoud en plaatsing werd belast – lees de notulen in het Gemeentearchief er maar op na.

De Amsterdamse plaskrullen onderscheiden zich echter niet door hun hoeveelheid, maar door het ontwerp. Als je de plaskrul beter bekijkt (tip aan de lezer: doe dit niet van té dichtbij), dan valt al snel de ruimte bij de benen op, net als de gaasachtige inkijk die zicht biedt op het bovenlichaam van de gebruiker. Publieke urinoirs werden sinds omstreeks 1870 bewust zo ontworpen, zodat de politie via bovenlichaam en benen kon zien wat zich binnen afspeelde. In veel publieke urinoirs

werd namelijk in de negentiende eeuw 'sodomie' bedreven.

'Sodomie' was rond het midden van de negentiende eeuw de meest gebruikte term voor seks tussen partners van gelijk geslacht, als het verschijnsel al met naam en toenaam werd genoemd. Het begrip verwees naar het zondige Sodom, de Bijbelse stad die met Gomorra Gods toorn over zich afriep en het einde van Genesis niet haalde. Volgens het woordenboek van toen was sodomie 'tegennatuurlijke ontucht' en die werd uit de publieke ruimte geweerd. Onderzoek van Gert Hekma en Matt Houlbrook maakt duidelijk dat agenten daar, in elk geval in Amsterdam en Londen, een flinke taak aan hadden en de nieuwe plaskrul maakte hun werk in elk geval een beetje eenvoudiger.

Van 'homoseksualiteit' had destijds nog haast niemand gehoord, want dat begrip werd in 1869 door de Oostenrijk-Hongaar Karl Maria Benkert gemunt, toevallig een jaar voordat de eerste Amsterdamse plaskrul in gebruik werd ge-

Een plaskrul op het Haarlemerplein. Bron: Wikimedia Commons.

nomen. Benkert introduceerde niet alleen een nieuw woord, maar ook een nieuw concept. Tot zijn interventie was sodomie, zoals de woordenboekdefinitie al suggereerde, een daad geweest: sodomie was iets wat mensen 'deden', zoals je crimineel gedrag kunt vertonen zonder levenslang een crimineel te zijn. Benkert en zijn navolgers beschouwden homoseksualiteit echter niet langer als daad maar als identiteit: homoseksualiteit doe je niet, je *bént* het.

Seksualiteit – in haar homoseksuele én heteroseksuele verschijningsvorm – werd hiermee verheven tot een cruciaal onderdeel van iemands persoonlijkheid. Bespreekbaarheid werd langzaamaan steeds meer de norm. Eerst werd de homoseksueel nog het studieobject van artsen, seksuologen en andere 'deskundigen' die naar de oorzaak van deze afwijking zochten. Later kwam de homoseksueel ook in het vizier van de kerkelijke pastorale zorg en zielzorg. Juist dominees en pastoors zouden, als verleners van geeste-

lijke zorg, een belangrijke rol vervullen in het opwekken van begrip voor de 'van iemands persoonlijkheid. Bespreekbaarheid werd langzaamaan steeds meer de norm. Eerst werd de homoseksueel nog het studieobject van artsen, seksuologen en andere 'deskundigen' die naar de oorzaak van deze afwijking zochten. Later kwam de homoseksueel ook in het vizier van de kerkelijke pastorale zorg en zielzorg. Juist dominees en pastoors zouden, als verleners van geestelijke zorg, een belangrijke rol vervullen in het opwekken van begrip voor de 'homoseksuele naaste'. Zo kregen kerkelijke ambtsdragers verrassend genoeg een rol in het emancipatieproces van homoseksuelen, die na de Tweede Wereldoorlog ook zélf steeds meer van zich lieten horen.

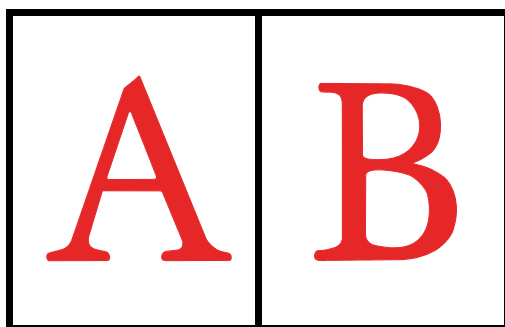
Inmiddels is het beeld van een homoseksuele identiteit zo stevig verankerd geraakt dat niet de verborgenheid, maar het 'uit de kast komen' als nieuwe maatschappelijke norm is gaan gelden. Uitkomen voor je homoseksualiteit is de toets-

steen voor échte homoseksualiteit: je kunt pas écht homo zijn als je dat wereldkundig maakt, omdat de wereld je pas wérkelijk kent wanneer zij weet met wie jij het bed wenst te delen.

Deze laatste observatie die – ik geef het toe – niet uitblinkt in nuance, laat zien hoe weinig vanzelfsprekend onze huidige koppeling van identiteit, liefde en seksualiteit eigenlijk is. Vaak wordt gezegd dat seksualiteit een privézaak is, en dat iedereen vooral zelf moet weten wat hij of zij in de slaapkamer uitspookt. Maar de ontwikkeling van sodomie naar homoseksualiteit, van verscholen daad naar publieke identiteit, suggereert eerder het tegenovergestelde: seksuele identiteit is een publieke zaak geworden. Geen wonder dat homoseksualiteit tegenwoordig een veelbesproken onderwerp is waaraan in politiek en maatschappij veel waarde wordt gehecht.

Of dit de emancipatie van de homoseksueel ten goede komt, of tot een vrijere omgang met seksualiteit leidt, is overigens zeer de vraag. Onder LHBT'ters woedt al decennia de discussie of de rigide tegenstelling tussen homo- en heteroseksuelen seksualiteit niet vooral belemmert, omdat zij mensen reduceert tot de seksuele categorie waartoe ze gezegd worden te behoren, en die categorieën vervolgens als onveranderlijk voorstelt. Eén manier om de strijd met rigide tegenstellingen aan te gaan is het creëren van nieuwe categorie-

en. Een andere manier is om het ontstaan en de ontwikkeling van deze categorieën historisch te onderzoeken, en te laten zien dat ons denken over homo- én heteroseksualiteit door de tijd heen verandert. ■

Athenaeum Boekhandel

'EENDRACHT DOET CLEYNE SAECKEN BLOEYEN'

DE WATERLANDSE UNIE EN DE VERKOOP VAN DE HEERLIJKHEID WATERLAND IN 1731

In 1731 werd een deel van de bestuurlijke macht over zes dorpen van Waterland te koop aangeboden door de Staten van Holland. De Waterlandse dorpsbesturen besloten om het gezamenlijk te kopen om te voorkomen dat het in handen kwam van iemand buiten Waterland. In het proces van de aankoop speelde hun onderlinge samenwerkingsverband, de Waterlandse Unie, een bepalende rol.

Renate G.A. Smit

In 1595 vormden zes dorpen in Waterland de Waterlandse Unie.¹ De leden waren Broek in Waterland, Ransdorp, Zuiderwoude, Zunderdorp, Landsmeer en Schellingwoude.² Het doel van het samenwerkingsverband was om samen sterk te staan tegenover de steden die zetelden in de gewestelijke overheid, de Staten van Holland, en de baljuw. De baljuw was een functionaris die de hoogste rechtsmacht in een gebied in handen had. Zowel de steden als de baljuw probeerden voornamelijk hun eigen belangen te behartigen, die vaak niet overeenkwamen met die van de dorpen. Doordat de dorpen minder macht hadden, dolven hun belangen het onderspit. Om sterker te staan, besloten de dorpen een samenwerkingsverband te vormen. Ze spraken af als eenheid op te treden om hun belangen te beschermen (fig.1). De Waterlandse Unie was niet de enige dorpssamenwerking; in de zeventiende eeuw besloten verschillende dorpen om hun belangen

gezamenlijk te behartigen om sterk te staan tegenover steden en lokale machthebbers.³

In 1731 bleek de samenwerking van de Waterlandse dorpen belangrijker dan ooit. De Staten hadden besloten om een gedeelte van de bestuursmacht over de Waterlandse dorpen te verkopen, tegelijkertijd met die van andere dorpen en kleine steden in Holland.⁴ Dit zou betekenen dat iemand van buiten Waterland macht zou kunnen krijgen over de dorpen. De dorpsbesturen zouden dan niet alleen hun belangen moeten beschermen tegenover de Staten en de baljuw, maar ook tegenover een ambachtsheer. Het was nog maar de vraag of hij de belangen van Waterland voorop zou hebben staan. Was er een mogelijkheid om te voorkomen dat de bestuursmacht over Waterland in handen kwam van een derde partij? Kon de Waterlandse Unie hier een rol in spelen? Aan de hand van het archief van de Waterlandse Unie zullen deze vragen beantwoord worden.⁵

Figuur 1: In 1652 kozen de Waterlandse dorpen het net gebouwde raadhuis van Ransdorp als vergaderplaats. Van-daag de dag prijkt het wapen van Waterland, een zwaan, nog steeds op de gevel. De pijlen die hij in zijn poot houdt, verwijzen naar de zes hoofddorpen van Waterland. De tekst onder de zwaan verwijst naar de Waterlandse Unie: 'Een-dracht doet cleyne saecken bloeyen in macht en oock in welstant groeyen'.

Bron: Wikimedia Commons.

Daarnaast zal worden beschouwd wat de casus van de Waterlandse Unie zegt over de politieke cultuur van de Republiek.⁶ Samenwerking was niet alleen belangrijk voor dorpsbesturen, maar ook voor stedelijke, gewestelijke en zelfs landelijke bestuursorganen. De Republiek was namelijk in naam een eenheid, maar in de praktijk verdeeld. Op elke bestuurslaag, van dorp tot gewest, was er een grote mate van bestuurlijke zelfstandigheid. Samenwerken was voor bestuurders binnen de Republiek daarom van het grootste belang.

VROEGMODERNE DORPSSAMENWERKINGEN

De dorpen van Waterland waren niet de enige dorpen die een samenwerkingsverband aangingen. In de zeventiende eeuw ontstonden verschillende dorpsamenwerkingen. Net als de Waterlandse Unie wilden deze dorpen hun belangen gezamenlijk behartigen. Dat zij zich hiertoe genooddaakt voelden, had zowel te maken met de politieke structuur van het vroeg-

moderne platteland als veranderingen in het politieke bestel van de Republiek. De dorpen hadden namelijk lokaal gezien redelijk veel macht in handen — zo konden inwoners verschillende ambten in het dorpsbestuur bekleden — maar moesten op regionaal en gewestelijk niveau het onderspit delven. Om dit toe te kunnen lichten en te begrijpen waarom dorpen gingen samenwerken, is het noodzakelijk om eerst naar de bestuursstructuur van het vroegmoderne platteland te kijken. Vanwege de grote bestuurlijke verschillen tussen de gewesten geldt deze beschrijving alleen voor Holland.⁷

De dorpen van Waterland hadden te maken met een door de Staten benoemde baljuw. Hij was verantwoordelijk voor de hoge rechtspraak in geheel Waterland, omdat de ambachten van dit gebied in het bezit waren van de Staten. Maar wat is een ambacht? Vanaf de Middeleeuwen was het Hollandse platteland verdeeld in verschillende ambachten. De ambachten waren de ambtsgebieden van

"WAT MAAKTE DE WATERLANDSE UNIE UNIEK?"

een schout. Hij had de leiding over de rechtspraak in zijn gebied en stond onder de baljuw. In eerste instantie waren deze ambachten in handen van de landsheer, de machthebber van de Nederlanden. In de tweede helft van de zestiende eeuw was dit koning Filips II van Spanje. Toen de noordelijke Nederlanden zich tijdens de Opstand in 1581 losmaakten van het Spaanse Rijk en als republiek verdergingen, kwamen de ambachten in handen van de Staten van Holland.⁸

Zowel de Staten als de landsheer voor hen, konden ervoor kiezen om de ambachten zelf te besturen of de rechten over de ambachten in leen te geven. Ook konden de rechten over een gebied worden verpacht, verkocht of geschonken. Het belangrijkste recht dat in leen werd gegeven, was de 'heerlijkheid'. Dit was een geheel aan economische, juridische en bestuurlijke rechten dat binnen een bepaald gebied gold. Ook werd de term soms gebruikt om het gebied aan te duiden waarin de rechten golden. De Staten konden de gehele rechtsmacht uit handen geven, er was dan sprake van een hoge heerlijkheid, of de lage en middelbare jurisdictie, een ambachtsheerlijkheid.⁹ Ze konden er ook voor kiezen om de rechten over een ambacht niet in leen te geven. Dit gold voornamelijk voor gebieden in het Noorderkwartier, Holland benoorden het IJ. Een ambacht bleef dan 'in s'graven boezem'. Dit gold ook voor de ambachten van Waterland.¹⁰

De dorpsbestuurders van Waterland hadden op gewestelijk niveau dus te maken met de Staten en regionaal met de baljuw. Dat veel dorpen in de zeventiende eeuw gingen samenwerken, had te maken met het feit dat beide partijen steeds meer macht naar zich toe trokken als gevolg van nieuwe machtsverhoudingen na de Opstand. Dit ging ten koste van de macht van dorpsbestuurders. De baljuw van Waterland was bijvoorbeeld betrokken bij

de aanstelling van verschillende functionarissen in de dorpen, maar erkende de rol van de dorpsbesturen hierbij niet. De dorpsbestuurders konden de baljuw hier niet zelf op berispen: hij stond immers boven hen in rang.¹¹

Tegelijkertijd profiteerden steden van de versterkte machtspositie die de Staten vergaarden na het afzetten van landsheer Filips II. In de Staten waren de steden altijd al meer vertegenwoordigd dan het platteland en dit nam tijdens de Opstand alleen maar toe, met achttien stemmen tegen één. Het platteland werd formeel gezien vertegenwoordigd door een lid van het Ridderschap.¹² De steden maakten gebruik van deze positie door verordeningen uit te vaardigen die bedoeld waren om de handelspositie van de eigen stad te versterken. Deze wetgeving ging vaak ten koste van economische bedrijvigheid op het platteland. Vanwege de geringe vertegenwoordiging van het platteland in de Statenvergadering kwamen de steden ermee weg.¹³

Om iets tegen de machtsinbreuken van de steden en de baljuws te doen, moesten de dorpen aankloppen bij de gewestelijke overheid in Den Haag. Voor vroegmoderne dorpelingen was dit heel bewerkelijk. In welke vorm moesten ze het bezwaar indienen? Aan wie moesten ze het richten? Waar moesten ze heen? Wat konden ze wel en niet eisen? Anders dan steden waren dorpsbestuurders niet bekend met de politieke cultuur in Den Haag. De eerste pogingen van individuele dorpen om hun belangen te behartigen, mislukten. Het gebrek aan kennis over de politieke gang van zaken en het ontbreken van een sterke handelspositie, belemmerden het proces. In de zeventiende eeuw ontdekten dorpen dat ze beter in staat waren om hun belangen te behartigen als ze samenwerkten. Op deze manier konden ze kosten en kennis met elkaar delen en klachten meer gewicht geven. Het ge-

volg was het ontstaan van verschillende dorpssamenwerkingen. Het gezamenlijk behartigen van belangen was nieuw, maar de onderlinge samenwerking niet.¹⁴

De Waterlandse Unie werd voornamelijk opgericht om gezamenlijk het hoofd te bieden tegen inbreuk op de belangen van Waterland, voornamelijk door de baljuw, en om de gedeelde economie te versterken en te beschermen tegenover steden als Amsterdam. In 1595 legden de dorpen de samenwerking schriftelijk vast als het 'Compromis van Waterland'. In 1619 zetten ze het om in de 'Waterlandse Unie'; inhoudelijk veranderde er echter weinig. Voor de dorpen in Waterland was een samenwerking gunstig, omdat ze in veel opzichten op elkaar leken en zo dezelfde belangen deelden: ze vielen onder de Staten en de baljuw van Waterland, hadden dezelfde rechten, leefden voornamelijk van visserij en scheepvaart (en later van veehouderij) en hadden te maken met de groeiende invloed van Amsterdam. Door samenwerking konden deze gedeelde belangen beter worden beschermd. Bovendien zouden er bij een samenwerking kosten en kennis kunnen worden gedeeld in het proces om hun belangen bij de gewestelijke overheid te behartigen.¹⁵

Wat maakte de Waterlandse Unie uniek? Het was niet de enige dorpssamenwerking die in deze tijd ontstond. De Unie had echter wel een meer permanent karakter dan de meeste samenwerkingen. Zo waren er veel samenwerkingen met een tijdelijk karakter met als doel om een specifiek probleem aan te pakken, zoals bepaalde wetgeving binnen de plattelandspolitiek van de Staten. Daarnaast waren er belangengemeenschappen die werden gevormd voor een langere tijd, maar die minder vaak bijeenkwamen dan de Waterlandse Unie en hun samenwerking niet schriftelijk vastlegden.¹⁶

DE VERKOOP VAN WATERLAND

In 1731 kwamen de leden van de Waterlandse Unie voor een dilemma te staan. De Staten van Holland hadden besloten om een gedeelte van de bestuurlijke macht over de Waterlandse dorpen te veilen. Hetzelfde gold voor andere dorpen en kleine steden in Holland. De aanleiding was de hoge schuldenlast van de Staten, die onder andere was veroorzaakt door oorlogen. In 1672 werd de Republiek aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Keulen en Münster, in wat later bekend zou komen te staan als het Rampjaar. De Republiek was niet op deze aanval voorbereid. Het scheelde niet veel of de staat zou de strijd hebben verloren. Het Rampjaar bleek achteraf gezien het keerpunt voor de grote welvaart die de staat in de zeventiende eeuw had gekend. Na 1672 maakten de Fransen en de Engelsen een economische inhaalslag en bedreigden zo de internationale concurrentiepositie van de Republiek. Daarnaast zouden er meer oorlogen volgen die de schatkist van de Republiek niet ten goede kwamen. Het gevolg van deze economische tegenslag was dat de Republiek grote schulden kreeg. Vooral voor Holland viel dit zwaar. Zij had namelijk als rijkste en machtigste gewest altijd het grootste deel van de kosten van de Republiek betaald.¹⁷

Zodoende verkochten de Staten van Holland tussen 1722 en 1741 103 ambachtsheerlijkheden om de schatkist te vullen.¹⁸ Een ambachtsheerlijkheid bestond uit het recht om de lage en middelbare jurisdictie in een gebied uit te voeren. Waterland bestond uit de ambachtsheerlijkheden Broek, Ransdorp, Zuiderwoude, Zunderdorp, Landsmeer en Schellingwoude. De rechterlijke macht van de baljuw was uitgesloten van de verkoop en bleef in handen van de Staten. Toch kreeg een ambachtsheer veel invloed in het gebied waarvan hij de bestuurlijke macht kocht. Zo kreeg hij onder andere een rol bij de benoeming van lokale bestuurders en kreeg hij economische rechten in han-

den. De dorpen van Waterland waren bang dat de toekomstige ambachtsheren, net als de Staten en de baljuw, hun belangen voor die van Waterland zouden plaatsen. Maar wie waren deze potentiële ambachtsheren?¹⁹

Tussen 1722 en 1741 werden de meeste heerlijkheden gekocht door (voornamelijk Hollandse) regenten.²⁰ Hiermee haalden ze de adel in als hoofdbezitters van heerlijkheden. Regenten kochten vaak heerlijkheden die zich in de omgeving bevonden van de plek waar ze hun ambt beoefenden. Het was voor hen zowel een manier om hun sociale status te verhogen als een manier om bestuurlijke ervaring op te doen. De tweede groep die ambachtsheerlijkheden kocht, bestond uit steden. Vooral vanaf het einde van de zeventiende eeuw kochten zij veel heerlijkheden. Voor steden was het een manier om het grondgebied van de stad te

Er waren dus verschillende gegadigden voor het kopen van ambachtsheerlijkheden. Voor de ambachtsheerlijkheden van Waterland betekende dit dat ze in handen konden komen van adel, regenten, steden of gegadigden zoals kooplui. Er was echter ook een andere optie: de dorpsbestuurders van Waterland konden de ambachtsheerlijkheden zelf kopen. Ze zouden niet de eerste zijn: tussen 1722 en 1741 werden twintig ambachtsheerlijkheden gekocht door inwoners van de heerlijkheden zelf. Zij kochten de heerlijkheden niet in eigen naam, maar als functionarissen. Dit betekende in feite dat de ambachtsheerlijkheid zichzelf kocht. Dorpsbesturen kochten de eigen ambachtsheerlijkheid vanuit een streven naar zelfbestuur en het beschermen van de economie. Op 12 juli 1731 organiseerden de leden van de Waterlandse Unie een bijeenkomst om over deze

"ALS ER EEN MOGELIJKHEID WAS OM DE HEERLIJKHEID WATERLAND IN HAAR GEHEEL TE KOPEN, DAN WAS HIJ ER WAARSCHIJNLIJK VAN OP DE HOOGTE."

vergroten en macht te krijgen over het omliggende platteland. De heerlijkheid en de steden werden niet door hetzelfde bestuur geleid. Vaak behielden ambachten een eigen bestuur onder leiding van een lid van het stadsbestuur, zoals een burgemeester. Voor dorpen kon het ongunstig uitpakken als hun ambachtsheerlijkheid werd gekocht door een stad. Steden kregen namelijk directe macht over dorpen naast de indirecte macht die ze over het platteland uitoefenden via de Staten van Holland. Dit maakte het lastiger voor dorpsbesturen om hun belangen tegenover steden te behartigen bij de Staten. Burgers vormden de derde groep kopers. Dit was een zeer uiteenlopende groep waaronder zowel kooplieden als bankiers vielen.²¹

mogelijkheid te vergaderen. Tijdens de vergadering bleek dat alle dorpen voorstander waren van het kopen van de ambachtsheerlijkheden. Net als dorpen die vóór 1731 de eigen ambachtsheerlijkheden kochten, wilden ze meer bestuurlijke macht vergaren. Bovendien konden ze zo een einde maken aan het conflict met de baljuw.²²

De dorpen waren echter niet van plan om ieder hun eigen ambachtsheerlijkheid te kopen. Ze wilden liever gezamenlijk, met alle leden van de Waterlandse Unie, geheel Waterland kopen. Dit was nog niet eerder gedaan door dorpen die vanaf 1722 ambachtsheerlijkheden hadden gekocht. Zij hadden individueel de eigen ambachtsheerlijkheid gekocht. Het was uniek dat een collectief van dorpen uit verschillende ambachtsheerlijkheden

"MAAR BETEKENDE DIT DAN OOK HET EINDE VAN DE WATERLANDSE UNIE?"

gezamenlijk de heerlijkheden kochten. Wat maakte dat de Waterlandse dorpen samen de ambachtsheerlijkheden wilden kopen? De beweegredenen van de dorpsbesturen zijn niet opgenomen in het verslag van de vergadering van 12 juli, maar kunnen wel beredeneerd worden. Waarschijnlijk vloeide de wens om gezamenlijk Waterland te kopen voort uit de samenwerking van de Waterlandse Unie. De dorpen werkten al jarenlang succesvol samen om hun gemeenschappelijke belangen te behartigen. Wanneer ze gezamenlijk de heerlijkheden van Waterland zouden kopen, zouden ze hier nog beter toe in staat zijn. Bovendien zou het de dorpen in staat stellen om de kosten, die de heerlijkheden met zich meebrachten, te verdelen.²³

HET VERZOEK

In juli 1731 naderde de veiling van de ambachtsheerlijkheden van Waterland. Op 7 augustus zouden ze aan de beurt zijn. De veiling was het moment waarop de Staten besloten of ze een bod accepteerden (of afwezen). Het was geen samenkomst van kopers waarbij een veilingmeester de verkoop leidde. Alle geïnteresseerden hadden in de dagen voorafgaand aan de veiling de mogelijkheid om een bod uit te brengen. Maar welke stappen moesten de dorpsbesturen van Waterland hiervoor zetten? Zoals eerder vermeld, waren Hollandse dorpsbestuurders vaak niet bekend met de politieke cultuur van de gewestelijke overheid. Dorpsbesturen schakelden daarom soms een 'solliciteur' in om hen hierbij te helpen. Een solliciteur was een professioneel tussenpersoon die, in ruil voor geld, hielp met het opstellen van verzoekschriften en met het lobbyen in Den Haag. De Waterlandse dorpen besloten om een solliciteur in te schakelen om hen te helpen bij de aankoop van Waterland.²⁴

Op 13 juli spraken afgevaardigden van de Waterlandse dorpen voor het eerst met de solliciteur af in de 'Nieuwe Stads herberg' in Amsterdam, net buiten de havenpoort van de stad. De solliciteur die de dorpen daar ontmoetten, was pensionaris Van Sanen. De eerste kwestie waarmee Van Sanen de dorpen hielp, was het ontdekken of de ambachtsheerlijkheden van Waterland in hun geheel gekocht konden worden en tegen welke prijs. Er waren immers in het verleden geen andere dorpen geweest die als collectief meerdere heerlijkheden hadden gekocht en zo als voorbeeld konden dienen. Om advies in te winnen, reisden afgevaardigden van de dorpen met Van Sanen naar Den Haag. Daar gingen ze in gesprek met de 'Edel Mogende Heer de La Bassecour'. Jacob de la Bassecour vertegenwoordigde Amsterdam in de Staten van Holland, was lid van de Gecommitteerde Raden en stond bekend om zijn financiële deskundigheid.²⁵ Als er een mogelijkheid was om de heerlijkheid Waterland in haar geheel te kopen, dan was hij er waarschijnlijk van op de hoogte.²⁶

De La Bassecour vertelde de afgevaardigden en Van Sanen dat de Staten eigenlijk van plan waren om 'ieder hooftdorp en zijn aankleven' apart te veilen.²⁷ Maar, zo stelde hij, de Staten zouden waarschijnlijk akkoord gaan met de verkoop van geheel Waterland wanneer de dorpen 36 tot 40 duizend gulden zouden bieden. De bedragen die de afgevaardigden De La Bassecour hadden voorgelegd, die varieerden van twaalf- tot twintigduizend gulden, waren volgens hem daarentegen 'beneden des Lands fatzoen'.²⁸ Uit de ontmoeting met de La Bassecour blijkt hoe belangrijk het was om op de hoogte te zijn van de politieke cultuur van Den Haag als je iets wilde bereiken bij de gewestelijke overheid. Dankzij het gesprek met De La Bassecour wisten de dorpen

dat het kopen van de heerlijkheid Waterland een mogelijkheid was en hoeveel geld ze ervoor moesten bieden.²⁹

Vervolgens reisden de afgevaardigden naar Amsterdam. Daar stuurden ze een brief naar de achtergebleven dorpsbestuurders in Waterland met de vraag of ze over de prijs wilden vergaderen en de volgende dag afgevaardigden naar Amsterdam wilden sturen om het te bespreken. Uit deze vergadering in Amsterdam bleek dat alle dorpen bereid waren om gezamenlijk 36 duizend gulden te bieden voor de heerlijkheid Waterland. Reeds eerder was afgesproken dat elk dorp een zesde deel van het aankoopbedrag zou betalen, wat betekende dat elk dorp zesduizend gulden zou moeten inbrengen. Hoe dit bedrag zich verhiel tot bedragen die zijn betaald voor andere ambachtsheerlijkheden, is lastig te bepalen. Elke ambachtsheerlijkheid omvatte namelijk een ander gebied met daarbinnen verschillende rechten. Bovendien brachten sommige ambachtsheerlijkheden een bepaalde status met zich mee. We kunnen echter wel stellen dat zesduizend gulden per ambachtsheerlijkheid geen uitzonderlijk hoge of lage prijs was. Op 28 juli maakten de Waterlandse dorpen, met de hulp van Van Sanen, een verzoekschrift op waarin ze een bod deden van 36 duizend gulden voor geheel Waterland. Het proces van het vergaderen over de verkoop van de ambachtsheerlijkheden tot het opstellen van een verzoekschrift, laat zien hoezeer de Waterlandse Unie een rol speelde bij de verkoop van Waterland.³⁰

DE AANKOOP VAN WATERLAND

Toen het verzoek om Waterland te kopen was opgesteld, moest het alleen nog worden ingediend. Op 30 juli reisden Gerrit Mars en Jacob Lammes, dorpsbestuurders uit Broek en Ransdorp, met pensionaris Van Sanen met de postwagen naar Den Haag om diezelfde avond nog voorbereidingen te treffen.³¹ De rest van de afgevaardigden zou zich de volgende dag

bij hen aansluiten. Hoe het de dorpelingen in Den Haag is vergaan, is helaas een raadsel. Het volgende document dat we in het archief vinden, is de reactie van de Gecommitteerde Raden op het verzoek van de dorpen, geschreven op 3 augustus 1731. Hierin maakten de Gecommitteerde Raden bekend dat: 'is goet gevonden en Verstaan, dat alle de Ambagtsheerlijkheden van de Voorschreven ses Gecombineerde Hoofddorpen aan Burgemeesteren en Regeerders van dezelve Dorpen overgedaan en gelaten zullen werden voor de Somma van ses en dertig duisent guldens'.³² Het was de dorpen gelukt! Voordat andere partijen een bod hadden kunnen uitbrengen, hadden de dorpen zelf de ambachtsheerlijkheden van Waterland gekocht.³³

Dit betekent dat er nooit een veiling heeft plaatsgevonden voor de ambachtsheerlijkheden van Waterland. Alvorens andere partijen een bod hadden kunnen uitbrengen, hadden de Waterlandse dorpen de heerlijkheden onderhands van de Staten gekocht. Maar hoe ging het nu verder met Waterland? Ten eerste moesten de financiële zaken op orde worden gebracht. Hiervoor werden wederom Gerrit Mars en Jacob Lammes naar Den Haag gestuurd. Zij werden vergezeld door Jan Bay en Daniel Auxbrebis (of aux Brebis), twee burgemeesters, respectievelijk afkomstig uit Zunderdorp en Schellingwoude.³⁴ Waarschijnlijk stonden de laatste twee heren borg voor de aankoop, aangezien de vier heren naar Den Haag reisden met een 'volkomen Akte van borgtocht'. Bij alle aankopen van heerlijkheden was het verplicht om twee personen aan te wijzen die met hun goederen borg zouden staan voor de koper(s). Vervolgens hadden de dorpen een halfjaar de tijd om de aankoopsom te betalen.³⁵

DE TOEKOMST VAN DE WATERLANDSE UNIE

Eindelijk was het doel van de Waterlandse dorpen bereikt: de heerlijkheid was officieel in hun handen. Maar hoe zouden

de ambachtsheerlijkheden nu bestuurd gaan worden? Dorpsbesturen die de eigen ambachtsheerlijkheden kochten, werden verantwoordelijk voor alle bestuurstaken die een ambachtsheer toekwamen in een heerlijkheid. Zij benoemden voortaan de functionarissen en kregen inkomsten die voortkwamen uit belastingen. In Waterland was de situatie iets ingewikkelder: de zes dorpsbesturen bezaten immers gezamenlijk de ambachtsheerlijkheden. Toch besloten de dorpsbesturen dat alle ambachtsheerlijkheden zelf verantwoordelijk bleven voor hun bestuur. Alle lokale aangelegenheden zouden door de dorpsbesturen worden geregeld. Er kwam dus geen gezamenlijk bestuursorgaan voor geheel Waterland. In plaats daarvan werd de macht binnen de individuele dorpen gehandhaafd en, door het kopen van de heerlijkheid, versterkt.³⁶

Voor de dorpsbesturen van Waterland markeerde 1731 het einde van de conflicten met de baljuw. De macht die de baljuw vóór de verkoop had bij de benoeming van verschillende functionarissen, waaronder de burgemeesters en de schout, kwam namelijk in handen van de dorpen.³⁷ Maar betekende dit dan ook het einde van de Waterlandse Unie? Het optreden van de baljuw had immers een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de samenwerking. De aankoop van Waterland betekende geenszins het einde van de Waterlandse Unie. De samenwerking tussen de dorpen werd er juist door versterkt. Door de aankoop van de heerlijkheid kregen de dorpen er namelijk gezamenlijke bestuurstaken bij. Zo waren ze voortaan samen verantwoordelijk voor alle kosten en opbrengsten die het bezitten van de heerlijkheid met zich meebracht. Bovendien betekende de aankoop van de heerlijkheid niet het einde van conflicten met de steden in de Staten. Het bleef lonend om de krachten te bundelen om gezamenlijke belangen te behartigen. Daarom bepaalden de dorpen dat 'de Unie (...) in allen deele geobserveert ende

Naargekomen' moest worden na de aankoop van Waterland.³⁸

De samenwerking die na de aankoop ontstond, was een succes. De dorpsbestuurders waren niet alleen in staat binnen het eigen dorpsbestuur samen te werken, maar ook om de handen ineen te slaan met de andere dorpen. De basis van dit succes was de Waterlandse Unie. Dankzij de Unie waren de dorpen in staat om de ambachtsheerlijkheden gezamenlijk te kopen en daarna succesvol te besturen. Na 1731 zouden de Waterlandse dorpen nog decennialang samenwerken. In 1811 zou de Waterlandse Unie pas ten einde komen, 216 jaar nadat de samenwerking was begonnen. De aanleiding was de ingrijpende verandering van het politieke bestel in de Republiek na de inval van Frankrijk in 1795. Hierdoor viel de bestuurlijke basis van de Waterlandse Unie weg. Na 1795 werd de samenwerking nog enkele keren verlengd, maar in 1811 kwamen de dorpen voor de laatste keer in unieverband samen.³⁹

CONCLUSIE

De Waterlandse Unie heeft tot op de dag van vandaag sporen nagelaten in het landschap van Waterland. In Ransdorp pronkt de zwaan, het symbool voor Waterland, nog altijd op het raadhuis. Tegenover het raadhuis staat bovendien een kerk met een toren waarin de Waterlandse Unie haar documenten bewaarde (fig.2). Deze documenten, die nu zijn ondergebracht in verschillende archieven, maakten het mogelijk om de Waterlandse Unie en de aankoop van Waterland in beeld te brengen. Door de aankoop te vergelijken met die van andere ambachtsheerlijkheden door dorpsbesturen werd duidelijk hoe bijzonder het was. Ten eerste was het de enige aankoop van meerdere ambachtsheerlijkheden door een collectief van verschillende dorpen (die niet onder één ambachtsheerlijkheid vielen). Ten tweede is het bijzonder dat het zes verschillende dorpen is gelukt om, ge-

Figuur 2: A. Rademaker, Gezicht op Ransdorp, 1630, Rijksmuseum Amsterdam. Het raadhuis van Ransdorp is 22 jaar later gebouwd. De toren is in de negentiende eeuw verbouwd, waardoor hij er nu gedeeltelijk anders uitziet dan in de tijd van de Waterlandse Unie. Bron: Rijksmuseum Amsterdam

durende het hele aankoopproces, samen te blijven werken en het algemeen belang te dienen. Dat de Waterlandse dorpen in staat waren om succesvol samen te werken, was te danken aan de jarenlange samenwerking in de Waterlandse Unie. De dorpen hadden hierbinnen geleerd hoe zij het belang van het eigen dorp konden behartigen, maar ook om deze opzij te zetten om gezamenlijk op te komen voor de belangen van Waterland.

Maar wat zegt deze casus over de politieke cultuur van de Republiek? De casus van de Waterlandse Unie legt elementen van een bestuurlijke cultuur bloot, die het Hollandse platteland ontstijgt. Samenwerking speelde een belangrijke rol binnen Hollandse dorpen en tussen dorpen onderling, maar ook binnen andere bestuursorganen. In de Republiek was samenwerking noodzakelijk, omdat er niet één gezagsdrager of bestuursorgaan was wiens stem doorslaggevend was.

Er moest daarom veel overlegd en gediscussieerd worden, alvorens bestuurders tot een besluit kwamen. Dit gold voor verschillende bestuurlijke lichamen, van de Staten-Generaal tot dorpsbesturen. Hierdoor ontstond volgens de historici Willem Frijhoff en Marijke Spies een 'discussiecultuur' in de Republiek. Hierbinnen was politiek niet alleen weggelegd voor bestuurders. Veel mensen droegen bij aan het openbare debat in de Republiek, bijvoorbeeld door openbare discussie, het uitvaardigen van pamfletten of het sturen van verzoekschriften.⁴⁰

Samenwerking was niet alleen noodzakelijk om het bestuur uit te kunnen voeren, maar ook om verdeeldheid te voorkomen. Verdeeldheid werd gezien als een vorm van wanorde. Binnen het vroegmodern wereldbeeld was wanorde in strijd met 'de goddelijke orde en eenheid die in de schepping was bedoeld'.⁴¹ Dit maakte het streven naar eendracht

heel belangrijk. Het is daarom niet verwonderlijk dat het devies van de Staten 'Eendracht maakt macht' was en die van de Waterlandse Unie 'Eendracht doet cleyne saecken bloeyen'.⁴² Het belang van eenheid binnen de Republiek betekende echter niet dat contrasten geen rol speelden. Binnen de Republiek waren er juist veel tegenstellingen, tussen Holland en de andere gewesten, het Noorder- en het Zuiderkwartier, de gewestelijke en lokale overheid, tussen steden en het platteland en zo verder. Deze contrasten, gecombineerd met het streven naar eendracht, maakten de politieke cultuur van de Republiek tot wat het was: een eenheid die in werkelijkheid uit verscheidenheid bestond.⁴³ ■

Renate G.A. Smit rondde in 2020 haar bachelor geschiedenis af aan de UvA met de scriptie 'Eendracht doet cleyne saecken bloeyen', onder begeleiding van Arjan Nobel. Momenteel volgt zij de researchmaster geschiedenis aan dezelfde universiteit. Haar interesse gaat uit naar vroegmoderne sociaal-culturele geschiedenis met een speciale fascinatie voor lokale en dorpsgeschiedenis.

Noten

1. De samenwerking begon als 'het Compromis van Waterland'. In 1619 zou deze samenwerking worden omgezet in de 'Waterlandse Unie'. Het samenwerkingsverband zal in dit artikel voornamelijk als de Waterlandse Unie worden aangeduid: Waterlands Archief Purmerend (verder WAP), Dorpsbestuur Broek in Waterland 1569-1813 (0680) (verder DBW), inv.nr. 47. Stukken betreffende het door de zes Waterlandse hoofddorpen gesloten Compromis van Waterland (verder Stukken), later de Unie van Waterland, 1594-1664, 11 maart 1595.
2. Broek in Waterland zal verder als 'Broek' worden aangeduid.
3. D. Aten, 'Als het gewelt comt'. *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800* (Hilversum 1995) 354-355; F. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw. Bestuurlijke samenwerking in de Waterlandse Unie in de 17^e en 18^e eeuw' in: L. Zoon (red.), *Broek en Waterland. Regionale samenwerking en conflicten, 1282-1811* (Hilversum 2019) 40-78, aldaar 49-53.
4. J.V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle 1937) 22.
5. M. Beekhuis, 'Bezit verkocht'. *De verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland en West-Friesland 1722-1742* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Rijksuniversiteit Leiden 1990) 4; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 71.
6. Over het vroegmoderne platteland is helaas maar weinig geschreven, zeker in vergelijking met steden. Er zijn geen grote overzichtswerken verschenen over het platteland, maar wel enkele lokaalgerichte studies, zoals: A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw* (5^e druk; Amsterdam 1998) en A. Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen 2012). De grote mate van bestuurlijke verschillen tussen de dorpen, zowel binnen als buiten de gewesten, helpt hier niet aan mee. Over de verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland is daarnaast praktisch niets geschreven. Het meest omvattende werk over de verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland is een ongepubliceerde doctoraalscriptie van Max Beekhuis uit 1990: Beekhuis, 'Bezit'.
7. Aten, 'Als het gewelt', 354-355; Nobel, *Besturen*, 29 en 156-157; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 42-43.
8. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 43; S. Groenveld en P. Wagenaar, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden. Het 'makelaarskarakter' van het Nederlands openbaar bestuur (1555-1795)' in: P. Wagenaar, T. Kerkhoff en M. Rutgers (red.), *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland. Van patrimoniaal bestuur naar waarborgstaat* (Bussum 2011) 91-148, aldaar 101 en 118; Nobel, *Besturen*, 29 en 31; Idem, 'Heerlijkheden in Holland. Een historiografische en historische verkenning' in: F.W. Lantink en J. Temminck (red.), *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017) 15-52, aldaar 18.
9. De lage jurisdictie omvatte dagelijkse bestuurstaken zoals het registreren van testamenten en eigendomsoverdrachten. De middelbare jurisdictie betrof de berechting van lichte misdaden waarvoor geldboetes mochten worden geëist en het recht om keuren en reglementen op te stellen. De hoge jurisdictie omvatte het recht om zware misdaden te berechten met geldboetes, lijfstraffen, verbanning of de doodstraf: Nobel, *Besturen*, 30.
10. Beekhuis, 'Bezit', 18; A.S. de Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 2:1 (1920) 42-134, aldaar 72, 81 en 96; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 101; Nobel, *Besturen*, 29-31; Idem, 'Heerlijkheden', 18-20.
11. Beekhuis, 'Bezit', 46; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 43 en 61; Nobel, *Besturen*, 31; Idem, 'Eenheid versus verscheidenheid. Bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek' in: E. Beukers en C. van Stijl (red.), *Geschiedenis van de Zaanstreek* (Zwolle 2012) 321-

- 343, aldaar 339; Idem, 'Elc liep met de zijnen inden hagh'. Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke Staten, 1568-1700' in L. Geevers en G. Vermeesch (red.), *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petities, en officiële delegaties in politieke besluitvorming* (Maastricht 2014) 31-45, aldaar 33-34.
12. Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 101.
13. Aten, 'Als het gewelt', 289 en 293; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 101; Nobel, 'Elc liep met de zijnen', 32-33.
14. Aten, 'Als het gewelt', 330-332; A.Th. van Deursen, 'De burgers van Graft. Afhankelijkheid en zelfstandigheid van een Hollands dorps in de zeventiende eeuw' in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993) 391-403, aldaar 402; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 114; Nobel, *Besturen*, 152-155; Idem, 'Eenheid', 333 en 336; Idem, 'Elc liep met de zijnen', 31.
15. Beekhuis, 'Bezit', 46; C. Boschma-Aarnoudse, 'De economisch-historische footprint van Waterland (1400-1800)' in: L. Zoon (red.), *Broek en Waterland. Regionale samenwerking en conflicten, 1282-1811* (Hilversum 2019) 79-124, aldaar 82; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 49-53; WAP, DPW, inv.nr. 47, Stukken, 11 maart 1595 en 23 november 1619.
16. Een samenwerking die overeenkomsten vertoonde met de Waterlandse Unie, was de 'Zes Zuid-Hollandse dorpen': Nobel, *Besturen*, 156; Idem, 'Eenheid', 333.
17. J.C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, vert. S. Kennedy-Doornbos (Amsterdam 2017) 174-176 en 195; T. de Nijs, 'Politiek en openbaar bestuur. In een groter geheel' in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, Deel III: 1795 tot 2000* (Hilversum 2003) 8-24, aldaar 7; Nobel, *Besturen*, 37; Idem, 'Heerlijkheden', 30; Rijpperda Wierdsma, *Politie*, 22.
18. M.J. Prins, 'Handel in Heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795', *Virtus* 24 (2017) 31-56, aldaar 34.
19. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 71; Nobel, 'Heerlijkheden', 30; M.J. Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)', *Virtus* 22 (2015) 37-62, aldaar 41; WAP, DBW, inv.nr. 86, Constitutie van de ambachtsheerlijkheden (...) (verder Constitutie), 1731.
20. Beekhuis, 'Bezit', 40.
21. Ibidem, 40 en 43; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 101; Prins, 'Handel', 39 en 50; Idem, 'Heren', 42, 56 en 59.
22. Beekhuis, 'Bezit', 46 en 88; Nobel, *Besturen*, 37; Prins, 'Handel', 39; Stadsarchief Amsterdam (verder SAA), Inventaris van het Archief van de Zes Waterlandse ambachtsheerlijkheden of Dorpen Ransdorp, Zuiderwoude, Landsmeer, Zunderdorp, Broek en Schellingwoude (verder IA), inv.nr. 5, Register van plakaten en resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland (...) (verder Register), 12 juli 1731; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken betreffende de aankoop in 1731 van de Staten van Holland van de ambachtsheerlijkheden onder Waterland door de zes hoofddorpen van Waterland (...) (verder Stukken), 12 juli 1731.
23. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 74; SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 12 juli 1731; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 12 juli 1731.
24. Beekhuis, 'Bezit', 36; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 71; Van Deursen, 'De burgers', 402; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 114; Nobel, 'Eenheid', 336; Idem, 'Elc liep met de zijnen', 43; J. Roelevink, 't Welck doende etcetera'. Lobby bij de Staten-Generaal in de vroege zeventiende eeuw', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1990) 153-167, aldaar 153; Th.H.P.M. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009) 116-117; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 12 juli 1731.
25. De Gecommitteerde Raden waren het dagelijks bestuur van de Staten van Holland. Er waren er twee: één voor het Noorderkwartier en één voor het Zuiderkwartier: Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 105.
26. SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 13 en 27 juli 1731; H. Waltmans, *Waterland* (Landsmeer 1996) 67; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 28 juli 1731.
27. SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 27 juli 1731.
28. Ibidem.
29. Ibidem, 12, 19 en 27 juli 1731; Waltmans, *Waterland*, 67.
30. Beekhuis, 'Bezit', 41; Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 71; A. van Damme, *Verkochte domeinen en ambachtsheerlijkheden in Holland en West-Friesland 1580-1807* (Haarlem 1904) 10-11; SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 27 en 28 juli; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 28 juli.
31. SAA, IA, inv.nr. 84, Machtiging van bepaalde personen (...) (verder Machtiging), 28 juli 1731.
32. SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 3 augustus 1731; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 3 augustus 1731.
33. SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 30 juli 1731; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 30 juli 1731.
34. SAA, IA, inv.nr. 84, Machtiging, 29 juli 1731 en 12 oktober 1731.
35. Beekhuis, 'Bezit', 35; SAA, IA, inv.nr. 5, Register, 11 augustus 1731; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 11 augustus 1731; WAP, DBW, inv.nr. 86, Constitutie, artikel 21.
36. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 74; WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 22 november 1731; WAP, DBW, inv.nr. 86, Constitutie, artikel 5.
37. Om te voorkomen dat de baljuw na de verkoop een deel van zijn macht verloor, kwam een deel van het benoemingsrecht pas in handen van de koper(s) wanneer de huidige baljuw zijn functie had neergelegd of was overleden. Ondanks het feit dat de baljuw nog een lange tijd betrokken bleef bij de benoeming van functionarissen in Waterland, tot 1762, ontstonden er geen conflicten tussen de baljuw en de dorpsbesturen na de aankoop. In 1720 was er namelijk een baljuw aan de macht gekomen die, anders dan zijn voorganger, de rol van het dorpsbestuur bij het benoemen van functionarissen respecteerde: Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 74; WAP, DBW, inv.nr. 86, Constitutie, artikel 5.
38. WAP, DBW, inv.nr. 85, Stukken, 22 november 1731 en 7 april 1735.
39. Brouwer, 'Samen tegen de baljuw', 74-75 en 78.
40. W. Frijhoff en M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 218-220; Nobel, *Besturen*, 164; J. Pollmann, 'Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuurijsden en politieke werkelijkheid in de Republiek' in: D. Bos, M. Ebben en H. te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 134-151, aldaar 137 en 150.
41. Pollmann, 'Eendracht', 144.
42. Ibidem, 138.
43. W. Frijhoff, 'Slotbeschouwing. Hollands Hegemonie' in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, Deel II: 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 465-491, aldaar 477-479; Nobel, *Besturen*, 165; Pollmann, 'Eendracht', 144.

Coen Brummer

INTERVIEW MET PROMOVENDUS COEN BRUMMER TUSSEN WETENSCHAP EN POLITIEK

Coen Brummer studeerde Politieke Geschiedenis en Filosofie van de Natuurwetenschappen aan de Universiteit van Utrecht en is tegenwoordig directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. Daarnaast is hij verbonden aan het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij werkt aan zijn proefschrift over minister van Binnenlandse Zaken en Tweede Kamerlid Samuel van Houten (1837-1930). Skript Historisch Tijdschrift sprak met hem over Van Houten en over de relatie tussen politiek en wetenschap.

Nina Saelmans

"Het idee om een proefschrift te schrijven ontstond toen ik bij *Elsevier* werkte. Het tijdschrift bestond al voor de oorlog, en het plaats- te toen al interviews. Dat was een nieuw genre in die tijd", vertelt Coen Brummer. Hoofdredacteur Arendo Joustra kwam zodoende met het plan een boek te schrijven, genaamd *De Eerste Interviews*, waarin vijf van *Elseviers* grote interviews met prominente Nederlandse politici zijn verzameld. Eén daarvan is met minister van Binnenlandse Zaken en Tweede Kamerlid Samuel van Houten.

"Toen ik de inleiding aan het schrijven was, kwam ik erachter dat er eigenlijk geen goede biografie van Van Houten bestaat, terwijl het wel een voornaam liberaal was met een grote invloed op het Nederlands liberalisme en de Nederlandse politiek", laat Brummer weten. Het was deze verwondering die ertoe leidde dat hij een begin maakte aan een biografisch proefschrift over Samuel van Houten.

Specifiek richt Brummer zich op de invloed die Van Houten had op het Nederlands liberalisme dat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw razendsnel ontwikkelde. Daarbij kijkt hij ook naar wat Van Houten tot stand wist te brengen, zoals zijn beroemde 'kinderwetje' uit 1874. Maar kan Van Houten ook als een succesvol politicus beschouwd worden? Op deze vraag komt Brummer met een genuan-

ceerd antwoord: "De meeste mensen kennen hem natuurlijk van het kindernetwetje, maar hij heeft ook een grote kiesrechtuitbreiding tot stand gebracht als minister in 1896, waardoor het electoraat bijna verdubbelde". Van Houten kan volgens hem dus zeker als invloedrijk gezien worden, maar toch gelooft Brummer dat hij te zeer een einzelgänger was om politiek succesvol te zijn. "Hij worstelde om erkenning te krijgen. Van Houten was iemand die voor zijn gevoel vaak gelijk had, maar weinig gelijk kreeg. Hij was ook geen makkelijk persoon in de omgang, daarmee heeft hij zichzelf ook wel eens in de weg gezeten."

Was Van Houten dan beter af geweest als academicus? Het is een vraagstuk waar Van Houten zelf ook mee worstelde volgens Brummer. Uit een briefwisseling tussen Van Houten en een vriend, de latere eerste minister Nicolaas Pierson, is gebleken dat de liberaal worstelde met de vraag waar hij tot zijn recht kwam. Van Houten werd twee of drie keer genoemd voor een positie als hoogleraar, maar onder meer de ministers van Binnenlandse Zaken, Thorbecke en Six, wezen hem af. Hij zou te radicaal in opvatting zijn geweest voor een dergelijke post.

Toch kwam in de jaren die volgden die radicaliteit die Van Houten werd toegeschreven ter discussie te staan: het werd de liberaal verweten conservatief te zijn geworden. Is het beeld correct dat hij een omslag had gemaakt in zijn visie? En

wat vond Van Houten daar eigenlijk zelf van? Volgens Brummer kan het antwoord op deze vraag van twee kanten bekeken worden: “Van Houten wilde kiesrecht voor iedereen die kon lezen en schrijven, en zichzelf en zijn gezin kon onderhouden. Gaandeweg begon echter een steeds grotere groep liberalen en socialisten een algemener kiesrecht aan te hangen, zoals wij dat vandaag de dag kennen. Waar hij dus eerst vooropliep met zijn beperkt algemeen kiesrecht, werd hij plots ingehaald”. Dit beeld heeft volgens Brummer bijgedragen aan het idee dat Van Houten conservatiever is geworden, maar is volgens hem niet helemaal correct: “Van Houten bleef over het algemeen vinden wat hij vond, maar de wereld om hem heen veranderde snel in die tijd. En politiek draait niet altijd om wat je vindt, het gaat er ook om wie je bondgenoten zijn”. Die bondgenoten wa-

strikt gescheiden te houden. Hij doet dit door in kaart te brengen hoe Van Houten zelf dingen ervaarde en door deze opvattingen te contrasteren met zoveel mogelijk andere perspectieven.

Aan de hand van dit contrast kan Brummer ook beargumenteren waar de ondergang van Van Houten aan te wijten was. Hoewel hij het zelf nooit zou erkennen, werd het Van Houten kwalijk genomen dat hij niet langer de liberale, progressieve en vooruitstrevende man was die zijn kiesdistrict, Groningen, altijd had gekend. Langzaam maar zeker veranderde hij in een *angry old man* en, hoewel hij nog wel invloed had, was zijn politieke rol uitgespeeld.

Desondanks kan gesteld worden dat Samuel van Houten wel degelijk zijn stempel op de Nederlandse politiek heeft gedrukt. Zijn kinderwetje is opgenomen in

"ALS IK ALLEEN VAN HOUTEN ZOU VOLGEN IN MIJN PROEFSCHRIFT, DAN ZOU IK TOT DE CONCLUSIE MOETEN KOMEN DAT HIJ HET MEEST FANTASTISCHE KAMERLID WAS DAT OOI IN DEN HAAG HEEFT RONDGELOPEN."

ren niet langer het clubje radicalen waar Van Houten eerder mee had opgetrokken, maar bestond toen ineens uit meer conservatieve liberalen in de Kamer. “In die zin klopt de opvatting wel. Ook als je nauwelijks van standpunt verandert, kun je dus toch conservatiever worden”, voegt Brummer toe.

Van Houten zelf was het daar niet mee eens, en bleef tot zijn dood geloven in de consistentie van zijn eigen politieke opvattingen. “Als ik alleen Van Houten zou volgen in mijn proefschrift, dan zou ik tot de conclusie moeten komen dat hij het meest fantastische kamerlid was dat ooit in Den Haag heeft rondgelopen”, vertelt Brummer lachend. In zijn proefschrift probeert hij de manier waarop Van Houten naar zichzelf keek en de manier waarop anderen hem beschouwden daarom

de Canon van Nederland en zijn naam is in menig schoolboek terug te vinden. Dat roept een belangrijke vraag op: hoe verhouden het geëngageerde individu enerzijds en de politieke besluitvorming in een land anderzijds zich tot elkaar? Brummer vindt dat de rol van één man niet moet worden overschat, maar gelooft wel dat de grondwetsherziening van 1887 haar vorm niet had gekregen zonder druk van het liberale deel van de Kamer: “Het eindresultaat van het kiesrechtartikel, de ruimte om het gewone kiesrecht uit te breiden, lag heel dicht bij wat Van Houten in 1879 en 1884 had bepleit”, stelt Brummer. Hij erkent echter wel dat het idee van mondiale individuen destijds veel meer aanwezig was dan tegenwoordig: “een groot deel van een lijst komt nu vaak de Kamer in omdat mensen op de lijsttrekker stemmen. Het

individuele aspect van ons evenredige kiesstelsel is daarom dus ook minder sterk dan in de tijd van Van Houten, toen er nog een districtenstelsel bestond. Dat vind ik heel erg jammer.”

Met betrekking tot de relatie tussen politiek en wetenschap gelooft Brummer dat politieke onderzoeksbureaus, zoals de Mr. Hans van Mierlo Stichting waar hij directeur van is, een belangrijke link kunnen zijn tussen de praktische politiek en de wereld van politieke ideeën en wetenschap. Hij stelt dat het “belangrijk is dat er in de politiek niet alleen wordt gedacht aan het debat van volgende week, maar dat er ook mensen zijn die nadenken over de langere termijn en de grotere vragen over, bijvoorbeeld, de verandering van de arbeidsmarkt. Daarbij kiezen we altijd een min of meer wetenschappelijke benadering.” In deze politieke omgeving hebben historici een meerwaarde volgens Brummer: “De samenleving en de politiek hebben maar één laboratorium en dat is het verleden. Dus als je iets weet van dat verleden, kan dat altijd nuttig zijn.” Hij nuanceert deze opvatting echter wel door te stellen dat historici geen politieke taak zouden moeten hebben.

Zelf ziet Brummer zich noch als academicus, noch als politicus; in dat opzicht komt zijn affiniteit met Samuel van Houten niet uit de lucht vallen. Wat hij na de afronding van zijn proefschrift gaat doen is nog onzeker, maar zolang hij politiek en wetenschap kan combineren, laat hij weten, zal hij het altijd naar zijn zin hebben.■

**"DE SAMENLEVING EN DE
POLITIEK HEBBEN MAAR ÉÉN
LABORATORIUM EN DAT IS HET
VERLEDEN. DUS ALS JE IETS WEET
VAN DAT VERLEDEN, KAN DAT
ALTIJD NUTTIG ZIJN."**

STEDELIJKE CONTROLE IN DE CARIBEN

EEN RUIMTELIJKE ANALYSE VAN INSLUITING, UITSLUITING EN MOBILITEIT IN VROEGMODERN WILLEMSTAD

Een van de belangrijkste en tot dusver onderbelichte manieren waarop de lokale koloniale autoriteiten van vroegmodern Willemstad grip probeerden te krijgen op haar bevolking was door het vormgeven van de ruimtelijke structuur van de stad. De autoriteiten van Willemstad waren afhankelijk van de slaafgemaakte en vrije Afro-Curaçaose inwoners die zij tegelijkertijd als interne dreiging beschouwden. Dit leidde tot een paradoxale grondhouding: enerzijds poogden ze de Afro-Curaçaose bevolking zo ver mogelijk op afstand te houden, anderzijds probeerden ze de afstand tot deze bevolkingsgroep zo klein mogelijk te houden om haar zo strikt mogelijk te controleren.

Marie Keulen, winnaar Skriptieprijs 2020

Ruim twee eeuwen lang, van 1635 tot 1861, werd het oudste gedeelte van Willemstad afgebakend en beschermd door haar stadsmuren. In al die tijd was de bouw, het onderhoud en de uitbreiding van de verdedigingswerken van groot belang voor het lokale bestuur van de West-Indische Compagnie (WIC), dat zich in het hart van deze militaire fortificaties bevond. Ook in de lokale wetgeving van het eiland was het belang van de stedelijke ruimte op Curaçao zichtbaar. Gezien de afwezigheid van een winstgevende plantage-economie waren de koloniale autoriteiten van het eiland nauwelijks bezig met het reguleren van de plantages. Des te groter was de aandacht voor het reguleren van de

publieke ruimte in Willemstad en de manier waarop bevolkingsgroepen zich door de straten van de havenstad bewogen. De pogingen van de lokale autoriteiten om de ruimtelijke structuur vorm te geven roepen vragen op over de beoogde functie en de daarbij horende doelgroep van de stad. Wie waren de bevolkingsgroepen die deze stad bewoonden en hoe maakten zij gebruik van de ruimtelijke omgeving?

De afgelopen decennia is er binnen de Caribische geschiedschrijving steeds meer aandacht voor koloniale steden en stedelijke slavernij. Hoewel agrarische producten en de agrarische omgeving een centrale rol vervulden binnen het vroegmoderne Europees kolonialisme in deze regio, waren ook havensteden onmisbaar

voor koloniale mogelijkheden. Historicus Karwan Fatah-Black benadrukte recentelijk dat historici het belang van steden in het Atlantische systeem van slavernij niet uit het oog moeten verliezen.¹ Willemstad heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Curaçao. Het was dankzij deze havenstad en haar maritieme commerciële economie dat het eiland een belangrijke internationale en regionale rol vervulde. Meerdere historici hebben deze maritieme commerciële rol van Willemstad in de Caribische regio uitgediept.² Ook de sociale geschiedenis van de verschillende bevolkingsgroepen woonachtig en werkzaam in de havenstad is onderzocht, met nadrukkelijke aandacht voor de vrije zwarte en gekleurde gemeenschap die een belangrijke rol vervulde in de maritieme economie.³ Een centraal terugkerend thema in deze werken is de spanning tussen enerzijds de sociale en economische mogelijkheden voor de Afro-Curaçaose bevolking die werden gecreëerd door de open maritieme economie van Willemstad, en anderzijds de pogingen van de koloniale autoriteiten deze grote bevolkingsgroep te controleren, categoriseren en onderdrukken.

Een van de belangrijkste manieren waarop de lokale autoriteiten van Willemstad grip probeerden te krijgen op haar bevolking was door middel van de ruimtelijke structuur van de stad. Hoewel een aantal academici de stedelijke bebouwing van Willemstad heeft onderzocht en gereconstrueerd, is de wisselwerking tussen de ruimtelijke structuur en de sociale structuur van de stad nog niet voldoende belicht.⁴ In dit artikel staat de vraag naar de relatie tussen de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur van vroegmodern Willemstad en de inwoners die deze stedelijke omgeving bewoonden centraal. Op deze manier hoop ik inzicht te bieden in de wijze waarop de ruimtelijke structuur van Willemstad mogelijkheden en belemmeringen creëerde voor verschillende bevolkingsgroepen en de manier waarop deze

bevolkingsgroepen op hun beurt gebruik maakten van de stedelijke ruimtelijke structuur. De zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten en stadsplannen van Willemstad en de plaatselijke wet- en regelgeving geven inzicht in de manier waarop Willemstad werd vormgegeven door de koloniale autoriteiten. Daarnaast geven beide brontypes een indruk van de wijze waarop de autoriteiten er geenszins volledig in slaagden de stad en haar inwoners naar hun hand te zetten.

HET ONTSTAAN EN DE GROEI VAN WILLEMSTAD

Vanaf de eerste bebouwing in 1635 tot de sloop van de stadsmuren in 1861, is Willemstad wat betreft uiterlijk veel veranderd. De stad maakte daarbij verschillende sociaaleconomische ontwikkelingen door die ieder hun weerslag kenden op de ruimtelijke omgeving. In de eerste vier decennia dat de WIC op Curaçao gevestigd was, fungeerde Willemstad hoofdzakelijk als militair fort. De stedelijke bebouwing bleef voornamelijk beperkt tot de verdedigingswerken die in de eerste jaren na de verovering van Curaçao aan de havenmond de St. Annabaai werden gebouwd. Fort Amsterdam was het hoofdkwartier van de WIC en de gouverneur van Curaçao. Daarnaast diende het fort voornamelijk als huisvesting voor de dienaren in dienst van de WIC – de zeelieden, soldaten en werklieden – en als opslagplaats voor zowel handel als militaire bevoorradings.⁵ Langzamerhand groeide Fort Amsterdam en haar omgeving uit tot handelscentrum en doorvoerhaven. Tegelijkertijd kende de infrastructuur van Willemstad als havenstad in deze eerste decennia nog veel tekortkomingen en bleef de bevolking klein.⁶ In 1650 werd het eiland vrijgegeven voor kolonisatie en besloot de compagnie ‘elkeen te permitteeren colonien te planten’ en ‘het land elkeen zonder recognitiën uit te deelen’.⁷ Waarschijnlijk kwam vanaf dat moment de stadsbebouwing buiten Fort Amsterdam op gang.

In het eerste decennium van de achttiende eeuw schreef de toenmalige gouverneur van Curaçao, Jacob Beck, een brief naar de bewindhebbers van de WIC met het dringende verzoek toestemming te verlenen voor zijn stadsuitbreidingsplannen.⁸ Zijn boodschap was duidelijk: de stad is volgebouwd. Hoewel verschillende kaarten uit de jaren 1670 een volwaardige kleine stad ten noorden van Fort Amsterdam laten zien, is het duidelijk dat deze ommuurde stad toen nog geenszins volledig volgebouwd was.⁹ In het laatste kwart van de zeventiende eeuw moet er dus sprake zijn geweest van veel bouwactiviteit. Deze stedenbouwkundige ontwikkeling ging gepaard met de verdere ontwikkeling van Willemstad als handelscentrum en doorvoerhaven. Een aantal decennia lang was Willemstad het centrale Caribische distributiecentrum van de trans-At-

lantische slavenhandel. De WIC vervulde een belangrijke rol in het verschepen van Afrikaanse slaafgemaakten naar Spaans Amerika, en van de jaren 1660 tot en met 1680 was Willemstad hierbij de centrale doorvoerhaven.¹⁰ Ondanks de relatief korte duur dat Willemstad fungeerde als centrale doorvoerhaven in de regio heeft deze periode haar sporen achter gelaten. De enorme hoeveelheid slaven die van Curaçao naar Spaans Amerika is vervoerd, zeker in verhouding tot de in de zeventiende eeuw nog kleine bevolking van Willemstad, heeft de havenstad enorm veranderd.

Alvorens de gevangengenomen slaven naar Spaans Amerika werden vervoerd om daar verkocht te worden, verbleven zij een aantal weken in Willemstad om daar te herstellen van de trans-Atlantische reis. Een klein deel van de Afrikaanse slaaf-

maritieme handel volledig afhankelijk was van slavenarbeid.¹² Steeds meer slaafgemaakte en vrije Afro-Curaçaoënaars werden onderdeel van deze achttiende-eeuwse havenstad.

In de achttiende en negentiende eeuw werden er door verschillende gouverneurs en ingenieurs plannen gemaakt voor de uitbreiding van het ommuurde stadsdeel van Willemstad en haar verdedigingswerken. Dit begon met de al genoemde stadsuitbreidingsplannen van gouverneur Beck, die in zijn brief naar de bewindhebbers van de WIC nadrukkelijk wees op de groeiende bevolking alsook het toenemende aantal tijdelijke inwoners.¹³ Hij doet daarom het voorstel om de stad naar het oosten toe uit te breiden. Hoewel Beck toestemming kreeg voor zijn plannen, achtte hij het te gevaarlijk

"EEN VAN DE BELANGRIJKSTE MANIEREN WAAROP DE LOKALE AUTORITEITEN VAN WILLEMSTAD GRIP PROBEERDEN TE KRIJGEN OP HAAR BEVOLKING WAS DOOR MIDDEL VAN DE RUIMTELIJKE STRUCTUUR VAN DE STAD."

om tijdens de Spaanse Successieoorlog te beginnen met de bouw van stadsuitbreiding.¹⁴ Uitstel werd echter afstel: de geplande stadsuitbreiding werd nooit meer gerealiseerd. Dit zou niet de laatste keer zijn dat stadsplannen voor Willemstad niet worden uitgevoerd. Ook latere voorstellen voor stadsuitbreiding richting het oosten vonden geen doorgang. Dit had als gevolg dat Willemstad zich uitbreidde op een andere manier dan de stadsplanners voor ogen hadden: er ontstonden wijken buiten het tot nu toe besproken planmatige Fort Amsterdam en de aangrenzende ommuurde stad – samen het stadsdeel Punda. Immers, het groeiende aantal inwoners moest zich ergens rondom de St. Annabaai vestigen.

Ten oosten en noorden van Punda kwamen respectievelijk de nieuwe wijken Pietermaai en Scharloo tot ontwikkeling. Aan de andere kant van de havenmond ontstond het grotere stadsdeel Otrobanda (Papiaments voor ‘de andere oever’). Hoewel Punda aan het begin van de achttiende eeuw nog duidelijk het grootste stadsdeel van Willemstad was, was zij aan het eind van de eeuw al ingehaald door Otrobanda. Dit stadsdeel bestond zowel uit een uitgestrekt gedeelte aan de waterkant, dat middels pontjes in nauw contact stond met de andere drie wijken aan de oostelijke kant van de havenmond, als uit een meer westelijk gelegen gedeelte. De grootste groepen inwoners van Otrobanda waren de slaafgemaakte en vrije Afro-Curaçaoënaars.¹⁵ Veel van de slaven die hier woonden leefden zonder hun eigenaar. Zij werkten als vakman of zeeman in de maritieme economie en moesten een groot gedeelte van hun inkomen afstaan aan hun eigenaar.¹⁶ Anders dan in de eeuw daarvoor, was de achttiende-eeuwse stedenbouwkundige groei van Willemstad op een voornamelijk organische wijze tot stand gekomen. De wijken Otrobanda, Pietermaai en Scharloo waren niet volgens een vooropgezet stadsplan gebouwd. In de context van de bloeiende maritieme handel en de vele

mislukte stadsuitbreidingsplannen, maakten deze nieuwe stadsdelen de groei van Willemstad en haar bevolking mogelijk.

DE RUIMTELIJKE STRUCTUUR EN BEELDVORMING VAN WILLEMSTAD

Hoewel sommige bevolkingsgroepen duidelijk geconcentreerd waren in een van de vier stadsdelen van Willemstad, was er in de achttiende-eeuwse havenstad geen sprake van een strikte ruimtelijke scheiding per bevolkingsgroep. Elk van de stadsdelen kende een diverse bevolking met mensen uit uiteenlopende sociaaleconomische, etnische en raciale groepen die met elkaar in contact kwamen. Een strikte ruimtelijke scheiding was in Willemstad simpelweg niet mogelijk door het belang van de maritieme economie voor het eiland. De havenstad was afhankelijk van de arbeid van relatief mobiele slaafgemaakte en vrije Afro-Curaçaoënaars werkzaam als matroos, schipper, koopman, dokwerker, ambachtsman of marktverkoper.¹⁷ Tegelijkertijd voelde de witte elite van Willemstad zich bedreigd door de grote Afro-Curaçaoese meerderheid. Ondanks dat de zwarte en gekleurde vrije bevolking niet strikt werd geweerd uit specifieke stadsdelen, is het niet toevallig dat verreweg de meeste mensen uit deze groep woonachtig waren in Otrobanda – het stadsdeel dat zich letterlijk aan de andere kant van de havenmond bevond en daardoor gescheiden was van de andere drie stadsdelen.

De ruimtelijke scheiding tussen Otrobanda enerzijds en Punda, Pietermaai en Scharloo anderzijds werd niet alleen gekenmerkt door het water dat tussen beide stroomde, maar was ook nadrukkelijk aanwezig in de manier waarop Willemstad werd afgebeeld. Bijna alle zeventiende- en achttiende-eeuwse bewaard gebleven kaarten van Willemstad brengen Otrobanda niet in beeld. Op de kaarten waar Otrobanda wel wordt afgebeeld vormde deze ‘Overzijde’ vaak letterlijk de rand van de kaart en werd het stadsdeel niet volledig weergegeven. Dit is duidelijk terug

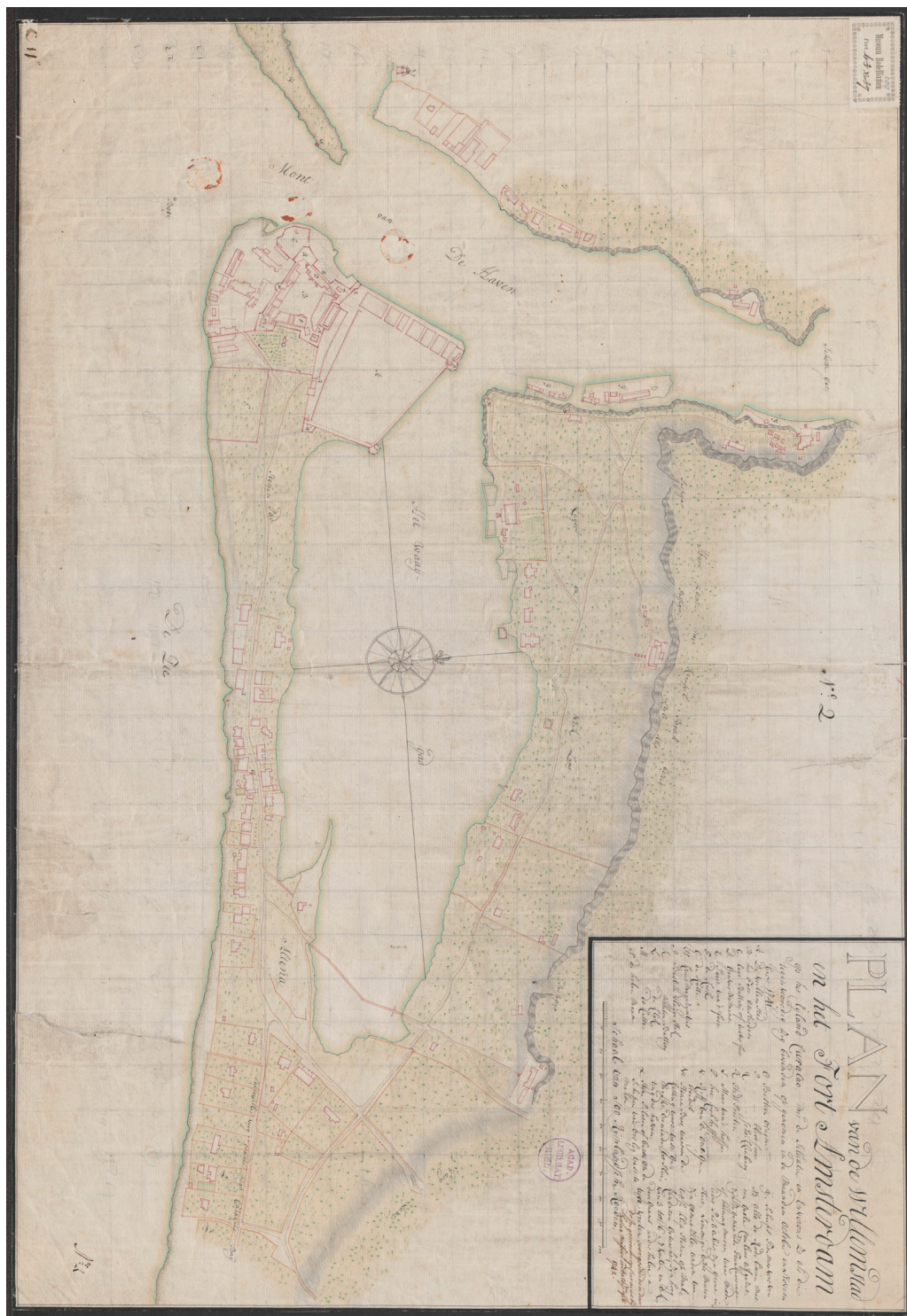
te zien bij een viertal bewaard gebleven achttiende-eeuwse kaarten die Willemstad op een vergelijkbare manier hebben afgebeeld (zie onder andere afbeelding 1).¹⁸ De stadswijk Punda trekt op ieder van deze kaarten de meeste aandacht en het ten noordoosten van Punda gelegen Waai-gat vormt het middelpunt. Ook de wijken Pietermaai en Scharloo zijn duidelijk en in hun geheel afgebeeld. Van de wijk Otrobanda is daarentegen enkel de smalle strook huizen te zien die direct aan de havenmond ligt. Wanneer je niet zou weten dat Otrobanda een groot stadsdeel is, dan lijkt het groepje huizen langs de westelijke zijde van de havenmond niet meer dan de periferie van de stad. Ook in de bijgevoegde legenda komt Otrobanda niet aan bod en wordt er bijna uitsluitend aandacht besteed aan Fort Amsterdam en haar verdedigingswerken.

Van alle achtenvijftig door mij bestudeerde zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten van Willemstad zijn er slechts twee die de wijk Otrobanda in haar geheel afbeelden.¹⁹ Op beide kaarten vormt niet het Waai-gat maar de St. Annabaai het middelpunt. Beide zijden van de havenmond krijgen op deze manier een relatief gelijke hoeveelheid aandacht. De eerste van deze twee kaarten komt uit 1748 en verschaft net als andere kaarten uit die tijd informatie over de gemeten dieptes van de havenmond (zie afbeelding 2).²⁰ De kaart dient daarmee een maritiem doel en wellicht vervult de St. Annabaai om die reden een centrale visuele rol. Ook de legenda rechtsonder in de hoek bevat vooral maritieme aanwijzingen. Het is om deze reden opvallend dat de stedelijke bebouwing uitgebreid is opgetekend. Naast het altijd afgebeelde stadsdeel Punda is ook Otrobanda volledig afgebeeld. Voor het eerst is goed te zien dat deze wijk zich vanaf de kade grenzend aan de St. Annabaai uitstrekt richting het westen. In het midden van de wijk loopt in west-oostelijke richting de Breedestraat, met aan weerszijden verschillende vrijstaande huizen. Het

is duidelijk te zien dat Otrobanda een andere ruimtelijke structuur heeft dan Punda. Er is geen sprake van een planmatige opzet en de gebouwen staan een stuk verder uit elkaar, waardoor de wijk een groter oppervlakte beslaat. Omdat het stadsdeel niet begrensd werd door stadsmuren, was er sprake van een open karakter met brede straten en vrijstaande huizen.

De tweede kaart waarop Otrobanda volledig wordt afgebeeld is nog gedetailleerder dan de eerste en geeft een bijzonder overzicht van de gehele havenstad, doordat ieder deel van Willemstad op dezelfde gedetailleerde wijze is afgebeeld (zie afbeelding 3).²¹ Hoewel Fort Amsterdam en het aangrenzende ommuurde stadsdeel nog steeds opvallen vanwege hun planmatige opzet en de dik aangezette lijnen van de verdedigingswerken, vormen ze niet meer het onbetwiste middelpunt. In tegenstelling tot alle andere door mij bestudeerde kaarten en stadsplannen, is Punda in deze kaart een van de onderdelen van het geheel. De kaart is in 1754 opgenomen en opgetekend door S. Geerts in opdracht van de toenmalige gouverneur Isaac Faesch. Samen met negen andere door S. Geerts opgestelde tekeningen van Curaçao en haar havens, diende de kaart van Willemstad als overzicht van de aanwezige verdedigingswerken op het eiland.²² Dankzij de gedetailleerde wijze waarop de verschillende wegen, gebouwen, woningen en tuintjes van Willemstad zijn afgebeeld komt de stad bij het zien van de kaart direct tot leven. Ook het bijschrift en de legenda voorzien ons van veel details die op andere kaarten niet vermeld worden. Hoewel aanzienlijk beperkter dan de aanwijzingen over Punda, is er in de legenda van deze kaart zelfs een aparte categorie genaamd 'de Over-zeijde' te vinden.

De gedetailleerde kaart opgetekend door S. Geerts is een rijke bron van informatie, maar vormt daarmee tegelijkertijd een uitzondering op de regel. Ze vormt een contrast met het algemene patroon zichtbaar in de zeventiende en acht-

Afbeelding 1: Plan van de Willemstad en het Fort Amsterdam op het Eijland Curacao met de situatie en environs zo als die tegenwoordig zig bevinden opgenomen in de maanden October en November 1741, Bron: 1741, Leiden University Special Collections.

"DE RUIMTELIJKE SCHEIDING TUSSEN OTROBANDA ENERZIJD EN PUNDA, PIETERMAAI EN SCHARLOO ANDERZIJD WAS NIET ALLEEN GEKENMERKT DOOR HET WATER DAT TUSSEN BEIDE STROOMDE, MAAR WAS OOK NADRUKKELIJK AANWEZIG IN DE MANIER WAAROP WILLEMSTAD WERD AFGEBEELD."

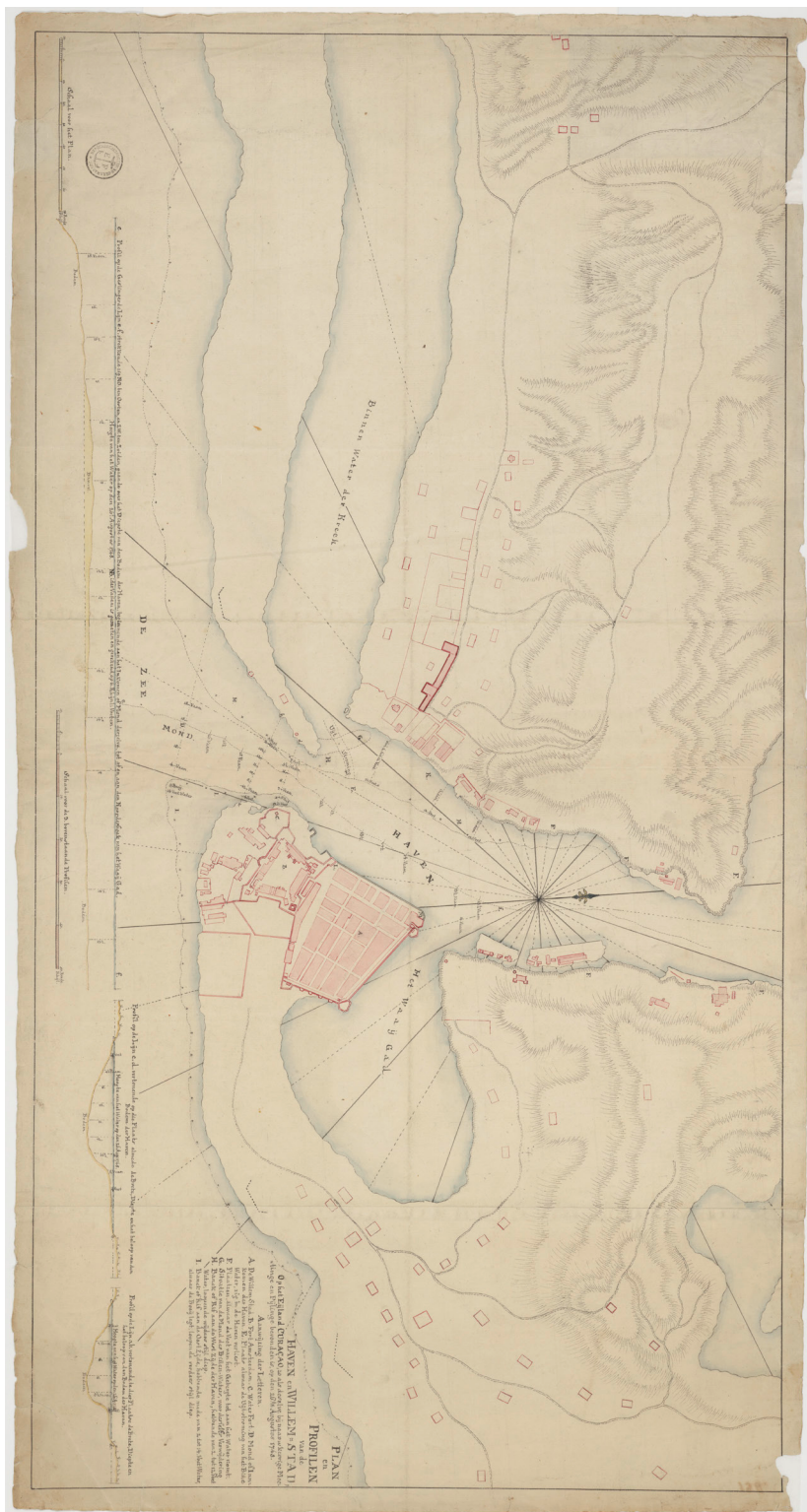
tiende-eeuwse kaarten van Willemstad, waarin de oostelijke zijde van de St. Annabaai centraal staat in de beeldvorming van de havenstad. In zowel tekst als beeld verdwijnt Otrobanda daarmee naar de periferie – iets dat des te meer opvalt wanneer de kaart van S. Geerts ernaast wordt gelegd. Als uitzondering bevestigt deze kaart daarmee de regel. Er was sprake van een fysieke en visuele scheiding tussen Otrobanda en de andere stadsdelen. Op een vergelijkbare manier was ook het gebruik van de ruimtelijke omgeving van Willemstad doordrongen van een tweedeling: tussen de Afro-Curaçaose inwoners enerzijds en de rest van de bevolking anderzijds. Beide groepen hadden andere mogelijkheden tot het gebruik van de ruimte van de stad. Met behulp van wetgevende plakkaten en verordeningen beoogden de autoriteiten de ruimtelijke mogelijkheden van deze eerste groep voortdurend in te perken.

DE STEDELIJKE OMGEVING IN DE PLAKKATEN VAN CURAÇAO

De wetgevende bevoegdheid van het gouvernement op Curaçao was beperkt tot het uitvaardigen van lokale plakkaten. Deze veelal ad hoc geformuleerde plakkaten zijn een interessante bron, omdat zij historici een inkijk geven in datgene waar de lokale autoriteiten mee bezig waren en de problemen waarmee zij geconfronteerd werden. In hoeverre deze wetgevende plakkaten ook daadwerkelijk werden uitgevoerd en gehandhaafd is moeilijk te zeggen, al lijken de veelvuldige herhalingen in sommige gevallen te suggereren dat de door de autoriteiten beoogde controle niet overeenkwam met de dagelijks

praktijk. Hoewel het rechtssysteem van de WIC in theorie gebaseerd was op de categorieën 'vrij' en 'niet-vrij', werd er in de lokale uitgevaardigde plakkaten een raciaal onderscheid gemaakt waarbij de vrije en niet-vrije Afro-Curaçaoënaars door de lokale autoriteiten werden weggezet als één groep.²³ Dit is ook terug te zien in de zeventiende en achttiende -eeuwse uitgevaardigde plakkaten die betrekking hebben op de stedelijke ruimtelijke omgeving van Willemstad.²⁴

Religie was sterk verbonden met de ruimtelijke indeling van de stad en speelde op deze manier een belangrijke rol in de identiteit en status van de bevolkingsgroepen.²⁵ Ook in de uitgevaardigde plakkaten komt het belang van religieuze ruimtes in de stad naar voren. Een opvallende locatie in deze context is het protestantse kerkhof ten oosten van Fort Amsterdam. Halverwege de achttiende eeuw werd er een plakkaat uitgevaardigd genaamd 'Bescherming van het protestantse kerkhof', waarin een klacht wordt besproken vanuit de witte protestantse bevolking. Zij stellen dat de zwarte en gekleurde inwoners van Willemstad het kerkhof 'daagelijks op allerhande wijze scandaleus te onteeren'.²⁶ Vergelijkbare klachten over ongeregelde heden en vuilnis in of rondom het kerkhof zijn in de daaropvolgende decennia meermaals herhaald.²⁷ Het protestantse kerkhof speelde een belangrijke rol in de beeldvorming over de Afro-Curaçaose bevolking als een brutale, luie en vuile groep mensen die overlast veroorzaakte en crimineel gedrag vertoonde. Het kerkhof liet zich als fysiek duidelijk afgebakende ruimte makkelijk inzetten voor het vormen en bevestigen van een witte protestantse identiteit.

Afbeelding 2. Plan en Profilen van de haven en Willemstad op het Eyland Curaçao, zo als deselve by naauwkeurige meting en peylinge bevonden is op den 26 Aug. Bron: 1748, Nationaal Archief.

Dat sommige stadsdelen en inwoners van Willemstad door de autoriteiten en de witte elite verwaarloosd werden, blijkt uit een plakkaat uitgevaardigd tegen het einde van de achttiende eeuw. Hierin wordt vermeld dat 'zich van tijd tot tijd ongelukkige voorwerpen, zo negers als negerinnen, in deze stad en Autrebande bevinden dewelke door haar meesters weggejaagd zijnde zonder eenig rantzoen ofte middel van bestaan te bekomen als beesten op de publicque straaten leggen'.²⁸ Het is meteen duidelijk dat de autoriteiten deze voormalige slaven zagen als bron van overlast. Het plakkaat verwijst naar de gangbare praktijk van slaveneigenaren in Curaçao om in tijden van economische tegenspoed de minst winstgevende slaven zoals ouderen en gehandicapten hun vrijheid te geven. Dit drukte de kosten voor voedsel, die in dergelijke moeilijke periodes erg hoog konden zijn.²⁹ In feite werden deze voormalige slaven aan hun lot overgelaten en op deze manier ontstond er een groep zeer arme vrijgelaten inwoners van Willemstad die voornamelijk woonachtig waren in Otrobanda.

Volgens de witte elite en de koloniale autoriteiten van Willemstad droeg deze groep afgedankte inwoners niet bij aan de stad en vormde zij al helemaal geen onderdeel van de doelgroep die van de stad moest profiteren. Willemstad was er om haar inwoners te beschermen tegen vijandelijke dreigingen en om de handel met andere Europese mogendheden zo goed mogelijk te faciliteren. De groep inwoners die in dit plaatje paste, was echter beperkt. Zo werd in 1713, toen er sprake was van Franse militaire dreiging, een plakkaat uitgevaardigd met de boodschap dat alle slaven die niet van nut kunnen zijn voor de verdediging buiten de stad moeten worden gebracht. Wanneer er zich toch slaven in de stad bevinden die volgens de autoriteiten hinderlijk zijn, dan zullen deze 'sonder eenige vergoedinge aen de meesters van dien, geschooten ofte doodgestookten werden'.³⁰ Hoewel de Afro-Cu-

raçaose bevolking geenszins kon rekenen op de bescherming van de stad, moest deze groep zich hier wel voor inzetten. Zowel de slaafgemaakte als vrije zwarte en gekleurde inwoners van Willemstad werden regelmatig ingezet voor de militaire en burgerlijke wacht.³¹ Zij werden in deze rol echter lang niet altijd gerespecteerd door de witte bevolking, wat blijkt uit de uitgevaardigde plakaten waarin de witte bevolking verboden werd hen 'in de uitoefening van hun militaire plichten te hinderen'.³²

DE (BEOOGDE) RUIMTELIJKE BEPERKINGEN

Een van de belangrijkste en voor de autoriteiten zorgwekkendste zaken die terug te lezen is in de plakaten met betrekking tot de stedelijke ruimtelijk omgeving van Willemstad, is de mobiliteit van de Afro-Curaçaose bevolking. Als matrozen, schippers, kooplieden of werklui in de sectoren gelieerd aan de maritieme handel, hadden zij de mogelijkheid om zich relatief makkelijk te verplaatsen. Zowel slaafgemaakte als vrije Afro-Curaçaöënaars waren werkzaam op de kleine vaartuigen in regionale scheepvaart en beide groepen waren op deze manier in staat zich buiten het eiland te begeven. Het was onder slaven zelfs een veelvoorkomend gebruik om manumissiebrieven, waarin de juridische vrijlating van slaafgemaakten stond opgetekend, van anderen te gebruiken om als vrije matroos op een schip aan te monsteren.³³ Hoewel deze relatief grote mobiliteit het gevolg was van het maritieme en commerciële karakter van Willemstad, en daarmee voor een groot deel ook onontkoombaar was, deden de autoriteiten toch veel pogingen deze mobiliteit van de Afro-Curaçaose bevolking in te perken.

Binnen de havenstad zelf waren er verschillende plakaten en reglementen afgekondigd om de bewegingsvrijheid van zowel de slaafgemaakte als vrije zwarte en gekleurde inwoners in te perken. Uit angst voor onderlinge bijeenkomsten, samscholing en 'wanordelijkheden' werd in de achttiende en negentiende eeuw her-

Afbeelding 3. S. Geerts, Topographisch plan van de Willemstad, het fort Amsterdam en een gedeelte van het Eiland Curaçao. Bron: 1754, Nationaal Archief.

"HET WATER DAT DE STADSWIJK OTROBANDA SCHEIDDE VAN DE REST VAN DE STAD, BRACHT TEGELIJKERTIJD EEN VERBINDING TOT STAND MET DE WERELD DAARBUITEN."

haaldelijk naar buiten gebracht dat deze groepen zich na negen uur 's avonds niet meer op straat mochten begeven zonder een brandende lantaarn en, in het geval van de slaven, een briefje van hun meester.³⁴ Verschillende plakATEN benoemen Otrobanda en Pietermaai als de grootste probleemwijken, waar volgens de autoriteiten vele wanordelijkheden plaatsvonden zoals het samenkomen met 'bassen, fiolen en kitaaren'.³⁵ Dergelijke criminalisering van sociale activiteiten en culturele uitingen vond ook plaats in de plakATEN waarin een verbod op bijeenkomsten wordt afgekondigd.³⁶ Net als de regelingen over de ingestelde avondklok zijn deze plakATEN vaak opnieuw uitgevaardigd, wat de suggestie wekt dat de beoogde ruimtelijke beperkingen lang niet altijd het voor de autoriteiten gewenste effect hadden. In 1809 wordt besloten om in Otrobanda een militair detachement te plaatsen dat 'aldaar bij de nacht zal wachthouden'.³⁷ Of deze militaire wacht er ook daadwerkelijk is gekomen is onduidelijk. Wel is zeker dat het stadsdeel Otrobanda op het netvlies van de koloniale autoriteiten stond wanneer het ging om de openbare orde van de stad. Enerzijds hielden de autoriteiten deze stadswijk met haar grote Afro-Curaçaose meerderheid ver van zich af – zowel in de beeldvorming als in de dagelijkse realiteit – anderzijds probeerden zij juist dit stadsdeel zoveel mogelijk te controleren.

Misschien nog wel belangrijker dan de mobiliteit van de Afro-Curaçaose bevolking binnen de stad, was de mobiliteit van deze groep buiten Willemstad. Of anders gezegd, de mogelijkheid voor slaven om via de zee het eiland te verlaten, al dan niet te ontvluchten. Sommige vrije en slaafgemaakte Afro-Curaçaöenaars hadden deze bewegingsvrijheid dankzij het

beroep dat zij uitoefenden, als matroos, schipper of koopman. De witte kooplieden en autoriteiten van Willemstad waren afhankelijk van de Afro-Curaçaose arbeidskrachten in de zeevaart, waardoor zij hun winst konden maximaliseren, maar waren continu bezig de bijkomende mobiliteit in te perken. Zo zijn er veel plakATEN terug te vinden waarin wordt geprobeerd fraude met andermans vrijbrieven aan te pakken.³⁸ Uit een brief van de raad fiscaal Hubertus Coerman uit 1763 blijkt echter dat vele slaven nog altijd in staat waren zich met andermans vrijbrieven als vrij voor te doen en zo het eiland te ontvluchten.³⁹

Een andere manier waarop slaven Willemstad probeerden te ontvluchten was door zelf met een klein bootje de oversteek naar het Spaanse vasteland te wagen. Deze kleine vaartuigen lagen aan de zuidelijke kust van het eiland en waren met name in Willemstad volop aanwezig. De havenstad was immers voor haar interne communicatie en connecties afhankelijk van de vele pontjes die dagelijkse de St. Annabaai overstaken. Er was in deze periode nog geen brug die de oostelijke en westelijke oevers van de havenmond met elkaar verbond en ook tussen de stadswijken Punda en Scharloo werd veel gebruik gemaakt van verkeer over water. In een stad waar het gebruik van bootjes en pontjes zo wijdverspreid was, lagen er mogelijkheden voor de slavenpopulatie om deze kleine vaartuigen op hun eigen manier te gebruiken en een poging te wagen het eiland te ontvluchten. Daar kwam nog eens bij dat de pontjes en vissersbootjes vaak bemand werden door slaafgemaakte of vrije Afro-Curaçaöenaars. De autoriteiten van Curaçao waren continu bezig ontsnappingspogingen te voorkomen door plakATEN en reglementen uit te vaardigen waarin het gebruik van kleine vaartuigen,

pontjes en vissersbootjes gereguleerd werd.⁴⁰ Bootjes mochten nooit zonder bewaking worden achtergelaten, moesten 's nachts goed worden vastgemaakt, moesten worden geregistreerd en genummerd en moesten 's avonds worden voorzien van een lantaarn. Wanneer een van deze regels niet werd opgevolgd, dan werd het desbetreffende bootje ofwel geconfisqueerd en publiekelijk verkocht, ofwel aan stukken geslagen waardoor het niet meer bruikbaar was. Echter, doordat de interne verbindingen die werden gecreëerd door deze bootjes essentieel waren, kon het clandestiene gebruik ervan nooit volledig worden uitgeroeid.

De veelvuldige pogingen van de autoriteiten om het gebruik van boten en schepen te begrenzen, laten zien dat dit in een havenstad als Willemstad een bijna onmogelijke opgave was. Het water dat de stadswijk Otrobanda scheidde van de rest van de stad, bracht tegelijkertijd een verbinding tot stand met de wereld daarbuiten. De sociale, economische en stedelijke structuur van Willemstad zorgde ervoor dat haar slaafgemaakte inwoners zich relatief makkelijk door de stad konden bewegen en zich in sommige gevallen zelfs konden voordoen als vrij. Tegelijkertijd waren vrije zwarte en gekleurde mensen in vroegmodern Willemstad nooit werkelijk 'vrij'. In een poging zoveel mogelijk handel te drijven en winst te maken, waren de witte elite en de lokale koloniale autoriteiten van Willemstad sterk afhankelijk van Afro-Curaçaose arbeidskrachten. Om het koloniale systeem in stand te houden werd de grootste bevolkingsgroep van Willemstad op basis van haar huidskleur als één groep gecategoriseerd, gecontroleerd en waar mogelijk begrensd.

CONCLUSIE

De vrije en slaafgemaakte Afro-Curaçaöënaars vervulden een onmisbare rol in de maritieme economie van Willemstad. Dit maakte dat de lokale koloniale autoriteiten sterk afhankelijk waren van inwoners

die zij als interne dreiging beschouwden. Enerzijds poogden de autoriteiten de Afro-Curaçaose bevolking zo ver mogelijk op afstand te houden, anderzijds probeerden ze de afstand tot deze bevolkingsgroep zo klein mogelijk te houden om haar zo strikt mogelijk te kunnen controleren. Het vormen en reguleren van de stedelijke ruimte speelde hierbij een belangrijke rol. Hoewel de maritieme economie van de havenstad het niet mogelijk maakte de zwarte en gekleurde bevolking uit specifieke stadsdelen te weren, is het niet toevallig dat verreweg de meeste zwarte en gekleurde vrije en slaafgemaakte mensen woonachtig waren in Otrobanda – het stadsdeel dat door het water van de St. Annabaai gescheiden was van de rest van de stad. De achttiende-eeuwse kaarten en stadsplannen laten zien dat deze scheiding niet alleen fysiek was afgebakend, maar ook nadrukkelijk naar voren kwam in de beeldvorming van Willemstad. De letterlijke en figuurlijke scheiding tussen Otrobanda en de rest van de stad had voor de Afro-Curaçaose bevolking ook voordelen: de fysieke afstand tussen de beide zijden van de havenmond maakte het voor de koloniale autoriteiten moeilijker om de gewenste controle over dit stadsdeel en haar inwoners te behouden.

De stedelijke ruimte werd door de koloniale autoriteiten op verschillende manieren ingezet: voor het insluiten, uitsluiten en op afstand houden van bepaalde bevolkingsgroepen, voor het bevestigen van een eigen identiteit en als instrument voor sociale controle. De stedelijke structuur van Willemstad was daardoor doordrongen van hiërarchische verhoudingen. Tegelijkertijd is het te simplistisch om deze pogingen tot controle voor de volledige werkelijkheid aan te zien. Vaak genoeg slaagden de autoriteiten er niet in de mobiliteit van de Afro-Curaçaose bevolking in te perken. Als grootste bevolkingsgroep van Willemstad gaven ook de Afro-Curaçaöënaars vorm aan de ruimtelijke structuur van de havenstad

door waar mogelijk op een eigen manier gebruik te maken van de stedelijke ruimte. Dat Otrobanda aan het einde van de achttiende eeuw het grootste stadsdeel van Willemstad was, geeft aan dat de stedelijke verhoudingen vanaf 1634 een grote verandering hebben doorgemaakt. De autoriteiten van Willemstad, die de stad oorspronkelijk bouwden als militaire uitvalsbasis tegen externe dreigingen, waren in de achttiende eeuw continu gericht op de zwarte en gekleurde bevolking die zij zagen als interne dreiging. Aan de Overzijde van de haven gaven de verschillende Afro-Curaçaoënaars, die deel uitmaakten van deze weggezette groep, op een eigen manier invulling aan de dominante structuren waarmee zij werden geconfronteerd.

Marie Keulen volgt de research master Colonial and Global History aan de Universiteit Leiden. Ze is geïnteresseerd in vroegmoderne Atlantische en Caribische geschiedenis en de relatie tussen koloniale macht en de praktijk van het alledaagse leven.

Noten:

1. Karwan Fatah-Black, 'Introduction: urban slavery in the age of abolition', *International Review of Social History*, 65:S28 (2020) 1-2.
2. Wim Klooster, *Illicit riches: Dutch trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998); Idem, 'Curaçao and the Caribbean transit trade', in: Johannes Postma en Victor Enthoven (reds.), *Riches from Atlantic commerce: Dutch transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (Leiden 2003) 203-218; Han Jordaan, 'The Curaçao slave market: from asiento trade to free trade, 1700-1730', in: Johannes Postma en Victor Enthoven (reds.), *Riches from Atlantic commerce: Dutch transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (Leiden 2003) 219-257; Linda Rupert, *Creolization and contraband: Curaçao in the early modern Atlantic world* (Athens GA 2012).
3. Rupert, *Creolization and contraband*; Han Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao: De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt* (Zutphen 2013); Wim Klooster, 'Subordinate but proud: Curaçao's free blacks and mulattoes in the eighteenth century', *New West Indian Guide*, 68:3/4 (1994) 283-300.
4. Bernard Buddingh', Van Punt en Snoa: ontstaan en groei van Willemstad, Curaçao vanaf 1634, *De Willemstad tussen 1700 en 1732 en de bouwgeschiedenis van de synagoge Mikvé Israël-Emmanuel 1730-1732* (Den Bosch 1994); Murk Daniël Ozinga, *De Monumenten van Curaçao in woord en beeld* (Den Haag 1959); Coenraad Liebrecht Temminck Groll en W. van Alphen, 'Willemstad Op Curaçao', in: Jacobine Huisken en Friso Lammertse (reds.), *Curaçao: Willemstad monumentenstad* (Den Haag 1990) 11-52; Coenraad Liebrecht Temminck Groll, *The Dutch overseas architectural survey: Mutual heritage of four centuries in three continents* (Zwolle 2002).
5. Temminck Groll, *The Dutch overseas architectural survey*, 312-314.
6. Klooster, 'Curaçao and the Caribbean transit trade', 204; Rupert, *Creolization and contraband*, 71.
7. G. J. van Grol, *De Grondpolitiek in het West-Indische domein der generaliteit. Deel I* (Den Haag 1934) 141.
8. Nationaal Archief (verder NA), Tweede West-Indische Compagnie 1.05.01.02, inv. nr. 201, blz. 375-376. De brief is ook uitgegeven in: Hamelberg, *Documenten behorende bij de Nederlanders op de West-Indische eilanden. Vol. 1: Curaçao, Bonaire, Aruba* (Amsterdam 1909) nr. 86, 109-113.
9. Bibliothèque Nationale de France (verder BNF), *Cartes et plans*, IFN-53121694, 'Corossol'; BNF, *Cartes et plans*, IFN-53121989, 'Plan de la forteresse de Curasol'; BNF, *Cartes et plans*, IFN-53122091, 'Plan de Curaçao et du campem. de M. de Baas'; Jacob Robijn, 't Eijlandt Curacao ende de Afbeeldinghe van t Fort Amsterdam groot besteck. Titel van de bijkart: 't Fort Amsterdam en t inkoomen van Baia St Anna int groot gelegen opt Eijlant Curacao, 1767.
10. Rupert, *Creolization and contraband*, 76-78; Wim Klooster, *The Dutch moment: War, trade, and settlement in the seventeenth-century Atlanticworld* (Ithaca 2016) 158-164.
11. Rupert, *Creolization and contraband*, 80.
12. Ibidem, 141.
13. De stadsuitbreidingsplannen van gouverneur Jacob Beck zijn afgebeeld in de volgende stadsplannen: NA, *Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe* (verder 4.VEL), inv. nr. 1439, 'Plan ter bebouwing van den grond zoo voor het fortress en tusschen de Willemstad en de zeekant gelegen is, van de uiterste hoek van Schrikkenburg tot de zeekant'; NA, 4.VEL, inv. nr. 1440, 'Plan van de Willemstad en het fortress Amsterdam'.
14. NA, 1.05.01.02, inv. nr. 202, blz. 176-177.
15. Uit de gegevens van de volkstelling uit het jaar 1789 blijkt dat ruim 57% van de vrije zwarten en gekleurden in Otrobanda woonden: Rupert, *Creolization and contraband*, 134.
16. Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao*, 52-54.
17. Rupert, *Creolization and contraband*, 141; Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao*, 52-53.
18. Leiden University Special Collections (verder LUSC), Bodel Nijenhuis Collectie (verder COLBN), 002-09-020, 'Plan van de Willemstad en het Fort Amsterdam op het Eijland Curacao met de situatie en environs zo als die tegenwoordig zig bevinden opgenomen in de maanden October en November 1741'; LUSC, COLBN, 002-09-024, '[Plattegrond van Willemstad met de St. Annabaai en het Waaigat]'; NA, 4.VEL, inv. nr. 1452, 'Plan van de Willemstad en het fort Amsterdam op het Eyland Curaçao'; BNF, *Cartes et plans*, IFN-53123185, 'Plan de Curaçao'.
19. Van deze 58 kaarten komen er 10 uit de 17e eeuw en 48 uit de 18e eeuw. Het merendeel, 39, is te vinden in het Nationaal Archief. Daarnaast komen er 3 kaarten uit de Leiden University Special Collections, 12 uit de Bibliothèque Nationale de France, en 1 uit de Archivo General de Indias. Tot slot zijn 3 van de kaarten gedrukt en uitgegeven bij verscheidene uitgevers.
20. NA, 4.VEL, inv. nr. 598, 'Plan en Profilen van de haven en Willemstad op het Eyland Curaçao, zo als deselve by naauwkeurige meeting en peylinge bevonden is op den 26 Aug.'.
21. NA, 4.VEL, inv. nr. 1454, 'Topographisch plan van de Willemstad, het fort Amsterdam en een gedeelte van het Eiland Curaçao'.
22. De andere negen kaarten die onderdeel waren van deze rapportage waren de volgende: NA, 4.VEL, inv. nr. 589, 'Kaart van het Eyland Curaçao'; NA, 4. VEL, inv. nr. 607, 'Plan der Bay van Piscadores, met desselfs ankerplaats, sterkens enz.'; NA, 4.VEL, inv. nr. 614, 'Plan van de St. Michiels Bay'; NA, 4.VEL, inv. nr. 620, 'Plan van de Bulle Bay, met een project van een fortres'; NA, 4.VEL, inv. nr. 625, 'De Port Marie met project van retrenchementen en fortres'; NA, 4.VEL, inv. nr. 630, 'Plan van de St. Cruz Bay, met projecten van retrenchement en fortres'; NA, 4.VEL, inv. nr. 639, 'Plan van de Fuikhaven, met de daaraan gelegen stranden, de mond der St. Barbara's Haven enz.'; NA, 4.VEL, inv. nr. 647, 'Plan van het fort Bekenburg, Carques Bay en de mond van het Binnenwater St. Barbara'; NA, 4.VEL, inv. nr. 1468, 'Plan eener Horizontale of laage Battery met een reduit of tooren in deselve, ter versterking van de bayen als boven, zoo mede voor de Bullebay, Bay van Porto Mary en St. Cruz'.
23. Deze raciale categorisering van de vrije en niet-vrije Afro-Curaçaöenaars als één groep wordt besproken door: Jessica Vance Roitman, 'A mass of mestiezen, castiezen, and mulatten': *Contending with color in the Netherlands Antilles, 1750-1850*, *Atlantic Studies*, 14:3 (2017) 399-417.
24. Ik heb gekeken naar de plakkaaten en publicaties gebundeld en uitgegeven in: J. Th. de Smidt, T. van der Lee, en J. A. Schiltkamp, *Publikaties en Andere Wetten Alsmede de Oudste Resoluties Betrekkende Hebbende op Curacao, Aruba, Bonaire* (Amsterdam 1978).
25. Rupert, *Creolization and contraband*, 149-150.
26. De Smidt, Van der Lee, en Schiltkamp, *Publikaties*, nr. 208.
27. Ibidem, nr. 306, 595.
28. Ibidem, nr. 370.
29. Rose Mary Allen, *Di Ki Manera? A Social History of Afro-Curaçaosans, 1863-1917* (Amsterdam 2007), 84.
30. De Smidt, Van der Lee, en Schiltkamp, *Publikaties*, nr. 77.
31. Ibidem, nr. 209, 236, 259, 507.
32. Ibidem, nr. 241, 261.
33. Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao*, 96.
34. De Smidt, Van der Lee, en Schiltkamp, *Publikaties*, nr. 67, 143, 216, 430, 443, 587, 677.
35. Ibidem, nr. 67.
36. Ibidem, nr. 97, 150, 216, 256, 290.
37. Ibidem, nr. 652.
38. Ibidem, nr. 162, 245, 271, 286, 568, 632, 648.
39. NA, 1.05.01.02, inv. nr. 1163, nr. 115.
40. De Smidt, Van der Lee, en Schiltkamp, *Publikaties*, nr. 190, 226, 239, 240, 258, 269, 308, 309, 363, 381, 385, 509, 523, 670, 677, 681, 686, 693.

DUITSE POLITIEK IN DE CORONACRISIS

Wat kan de coronacrisis ons over Duitse politiek leren? Een terugblik op de afgelopen elf maanden laat zien dat de staatsinrichting van ons buurland sterk op de vertegenwoordiging van regionale en lokale belangen is gericht. Tegelijkertijd bestaat een hoge verwachting van bestuurlijke daadkracht in het kader van de natiestaat. Deze spanning is in het discours over de juiste omgang met het virus vaker terug te zien en vormt een uitdaging voor ambitieuze politici.

Moritz Föllmer

De coronacrisis geeft veel nieuwe inzichten in de werking van de Duitse politiek. In menig krantenartikel was te lezen dat de Bondsrepubliek het weliswaar ‘minder goed’ heeft gedaan dan bijvoorbeeld Taiwan of Zuid-Korea, maar wel ‘beter’ dan andere Europese landen. Terwijl de landenvergelijking in de mediadiscussie op zichzelf al een interessant verschijnsel is, volgt deze te zeer de logica van berichtgeving over topsport om veel over de omgang van elk land met het virus te zeggen. Bovendien is de door het virus gedreven dynamiek zodanig dat heden-daagse inzichten al gauw achterhaald zijn en bijna overal, ook in Duitsland, vroeg of laat zelfkritische discussies ontstaan. Een terugblik op de afgelopen maanden kan laten zien hoe verschillende landen, met hun eigen staatsinrichtingen en politieke tradities, op een volstrekt onverwachte en extreem ingrijpende crisis hebben gereageerd. Om de gevolgen voor de Duitse politiek in kaart te brengen is het verstandig om niet alleen naar prominente personen en nationale eigenschappen te kijken, zoals journalisten vaak doen, maar deze aan dieperliggende structuren en houdingen te relateren.

Een cruciaal verschil met Nederland is dat de Duitse staatsinrichting meer op de vertegenwoordiging van regionale en lokale belangen is gericht. Zestien *Bundesländer*, die deels uit monarchieën (Beieren, Saksen) of stadsrepublieken (Hamburg, Bremen) voortkomen en deels door de geallieerden na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht (Nordrijn-Westfalen, Baden-Württemberg, Mecklenburg-Voorpommeren) zijn verantwoordelijk voor een heleboel dossiers, onder meer de volksgezondheid. Verder zijn de meeste leden van de Bondsdag, dankzij een mix van evenredige vertegenwoordiging en een districtenstelsel, met een specifiek gebied verbonden. Ten slotte mogen *Oberbürgermeister* in de steden en *Landräte* op het platteland – sinds de jaren negentig overwegend direct gekozen – verregaande beslissingen nemen.

Dit alles heeft tijdens de crisis belangrijke consequenties gehad: een vrij grote IC-capaciteit (omdat het moeilijk is om de sluiting van een lokaal ziekenhuis door te zetten), de ruimte om ter plekke nieuwe maatregelen te testen (de Oberbürgermeister van Jena maakte bijvoorbeeld mondkapjes al vroeg verplicht – met als gevolg 45% minder besmettingen, zoals inmiddels uit vergelijkend onder-

"EEN CRUCIAAL VERSCHIL MET NEDERLAND IS DAT DE DUITSE STAATSINRICHTING MEER OP DE VERTEGENWOORDIGING VAN REGIONALE EN LOKALE BELANGEN IS GERICHT."

zoek is gebleken), competitie tussen het softere beleid van Armin Laschet, de minister-president van Noordrijn-Westfalen en nieuw gekozen CDU-voorzitter, en de strengere lijn van Markus Söder, zijn Beierse collega en CSU-voorzitter (die allebei Angela Merkel willen opvolgen en dus op zoek zijn naar profileringskansen). Over het algemeen leek het Duitse besluitvormingsproces, dat meerdere lagen moet beslaan en daardoor ingewikkeld is, juist effectiever dan een top-down manier van regeren, zoals in Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk.

Maar naast sterke tradities van federalisme en zelfbestuur bestaat in Duitsland een even hoge verwachting van bestuurlijke daadkracht. De media hebben vanaf het begin van de coronacrisis om sterk leiderschap in een crisissituatie gevraagd. Het model daarvoor is Helmut Schmidt, die in 1962 als wethouder in Hamburg tijdens een stormvloed het leger inriep en in 1977, toen hij bondskanselier was, een door Palestijnse terroristen geïkapt Lufthansa-vliegtuig liet bestormen. De roep om sterk leiderschap gaat gepaard met een duidelijk nationaal standpunt, van waaruit regionale en lokale verschillen in het coronabeleid kritisch worden beoordeeld. Deze verwachting stimuleert pogingen om in de landelijke media daadkrachtig over te komen, zoals vooral de Beierse minister-president Söder heeft laten zien door herhaaldelijk strengere maatregelen te eisen.

De spanning tussen een regionale en zelfs lokale aanpak aan de ene kant en de roep om een daadkrachtig nationaal beleid aan de andere kant is in de Duitse omgang met de coronacrisis vaker terug te zien. Angela Merkel wilde in 2005, voordat ze bondskanselier werd, *durchregieren*. Toen zo'n top-down regeringsstijl te

moeilijk bleek in het op compromissen gerichte Duitse systeem zwenkte ze om naar een terughoudende lijn zodat haar – net als Helmut Kohl in de jaren '80 – een gebrek aan vastberadenheid werd verweten. Sindsdien heeft ze echter enorm aan autoriteit gewonnen. Ze hoeft vanwege haar al langer aangekondigd aftreden eind 2021 nooit meer verkiezingscampagne te voeren. En ze is doorgaans van de noodzaak van strenge maatregelen overtuigd geweest, wat veel te maken heeft met haar achtergrond als gepromoveerd natuurwetenschapper. Maar de door haar geleide bondsregering kan niet zomaar beslissingen over de volksgezondheid nemen. Merkel moet een consensus zoeken door met zestien regeringsleiders te vergaderen, van wie een aantal, met oog op de stemming in hun deelstaat, lang voor mildere maatregelen pleitte. In Saksen bijvoorbeeld (waar de besmettingscijfers tot de herfst nog laag waren), zijn rechtsextremistische coronacentenners sterk vertegenwoordigd en is de bondskanselier onpopulair (als succesvolle Oost-Duitse zonder warme gevoelens voor Oost-Duitsland wordt ze zelfs als een soort van verrader beschouwd).

Inmiddels zijn de twijfels over het nut van federalisme en zelfbestuur bij de bestrijding van het virus gegroeid. De besmettingen zijn nu juist in Saksen dramatisch opgelopen, zodat de minister-president geen begrip meer toont voor de coronaleugenaars aldaar; zijn collega in de buurstaat Thüringen heeft onlangs zelf toegegeven dat hij met zijn pleidooi voor mildere maatregelen ongelijk had en heeft Merkel achteraf gelijk gegeven. De landelijke media kijken kritisch naar het feit dat het vaccinatieproces in sommige deelstaten duidelijk trager verloopt dan in andere en stellen voor de problemen tevens de Bondsminister voor Volksgezondheid,

Jens Spahn (die trouwens op de langere termijn ook ambities heeft om bondskanselier te worden), verantwoordelijk. Veel Duitse burgers die een meer landelijk dan regionaal perspectief hebben of – niet ongebruikelijk – hun eigen politieke systeem verwarrend vinden, hebben het gehad met verschillende regelingen en onduidelijkheid over de eindverantwoordelijkheid.

Vandaar dat Markus Söder van de crisis profiteert. Hij kan in de media pleiten voor steeds strengere maatregelen voor geheel Duitsland, terwijl hij als minister-president van een deelstaat amper verantwoording hoeft te dragen voor de uitvoering. Bovendien is de voormalig rechtse Söder zó wendbaar dat hij zich inmiddels voortdurend positief uitlaat over de Groenen en daarmee toont open te staan voor een nieuwe coalitie. Het zou een grote stap voor de CDU van Merkel zijn om in 2021 met een lijsttrekker van haar Beierse zusterpartij, de CSU, de verkiezingscampagne in te gaan, maar dit is al eerder gebeurd in 1980 en in 2002. Of Söder uiteindelijk door Laschet wordt gekozen, weten we op dit moment nog niet. Maar één ding staat vast: Een politicus die in Duitsland op den duur succes wil hebben, moet de kloof tussen nationale daadkracht en regionale complexiteit kunnen navigeren – in een crisis nog meer dan in rustigere tijden.■

**"EEN POLITICUS DIE IN DUITSLAND
OP DEN DUUR SUCCES WIL
HEBBEN, MOET DE KLOOF TUSSEN
NATIONALE DAADKRACHT EN
REGIONALE COMPLEXITEIT
KUNNEN NAVIGEREN."**

Moritz Föllmer is Universitair Hoofddocent Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en onder meer betrokken bij de Master Duitslandstudies. Zijn laatste publicatie is Culture in the Third Reich (Oxford, 2020).

DE WAPENS AAN ONS

PARADOXAAL ANTIMILITARISME VAN NEDERLANDSE COMMUNISTEN TIJDENS HET INTERBELLUM

Tijdens het Interbellum identificeerden Nederlandse communisten zichzelf als antimilitaristen. Terwijl zij zich met protest en propaganda verzetten tegen oorlog en fascisme, verheerlijkten zij gelijktijdig de rode krijgskunst. Dit artikel duidt en verklaart deze schijnbare antimilitaristische tegenstelling.

Aela Andréé

"T *Tegen den imperialistischen oorlog!!! (...) Vor den burgeroorlog bij het uitbreken van een kapitalistischen oorlog en de vestiging van de dictatuur van het proletariaat."* - Milicien Jan Zonderland

In de zomer van 1928 kwamen de nationale secties van het communistische, internationale samenwerkingsverband, de Derde Internationale (ofwel Komintern), in Moskou bijeen voor hun zesde wereldcongres. Hier werd de komst van een nieuwe wereldoorlog voorspeld. Het laatste stadium van het kapitalisme naderde, aldus deze voorspelling: het imperialisme zou in een crisis geraken en om zijn machtspositie te verdedigen zou deze een coalitie vormen met het fascisme en de sociaaldemocratie om een oorlog tegen Sovjet-Rusland voor te bereiden.¹ Het Uitvoerend Comité van de Komintern (ofwel EKKI) riep de Kominternleden daarom op tot verzet tegen deze naderende imperia-

listische oorlog en verplichtte hen antimilitaristische propaganda te verspreiden.

Deze oproep was niet aan dovemansoren gericht. In de zomer van 1929 deelden leden van de Communistische Partij Holland (CPH) manifesten uit met de hierboven geciteerde paradoxale woorden van fictief milicien Jan Zonderland. De inhoud was tweeslachtig: terwijl er enerzijds tégen de imperialistische oorlog werd geagiteerd, werd er anderzijds aangespoord tot een burgeroorlog. In dit artikel valt te lezen hoe de CPH en haar Communistische Jeugdbond (CJB) zich tussen 1928 en 1936 in woord, daad en geschrift voorbereidden op de voorspelde imperialistische oorlog en de door hen verlangde burgeroorlog en hoe deze specifieke vorm van communistisch antimilitarisme geduid dient te worden.

Hoewel de leden van de Komintern was opgedragen zich tegen de naderende oorlog te verzetten, werd oorlog tegelijkertijd beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor de wereldrevolutie

waarnaar zij streefden. Tijdens het zesde wereldcongres voorspelde de Komintern dat 'het fascisme' een aanzienlijke rol zou spelen in de aanstaande oorlog en koppelde zodoende de strijd tegen oorlog en militarisme aan de strijd tegen het fascisme. Voor menig communist was de oorlog in Spanje dan ook het begin van de Tweede Wereldoorlog. Een aanzienlijke hoeveelheid communisten vertrok halverwege de jaren '30 daarom naar Spanje om zich in vreemde krijgsdienst te verzetten tegen het fascisme. Ofschoon de precieze cijfers omstreden zijn, zou het merendeel van de Spanjevrijwilligers communist zijn geweest.² De onderzoeksperiode van dit artikel beperkt zich om die reden van 1928 tot 1936: van de oorlogsvoorspelling tot het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog.

De verspreiding van de oorlog-aan-de-oorlog-propaganda bleef niet onopgemerkt door de Nederlandse auto-

om de opruiers op te sporen. Op 14 december 1929 vonden er dan ook huiszoekingen plaats bij meer dan dertig CPH-leden in verband met het Het Pantser, een door de CJB uitgegeven soldatenkrant.⁴

De antimilitaristische actie was binnen de socialistische arbeidersbeweging van oudsher een taak van de jeugdbeweging. Toen de CPH zich in 1918 bij de Derde Internationale aansloot, beloofde zij om aan toelatingsvoorwaarde nummer vier te voldoen. Deze verplichting legde de CPH de taak op om antimilitaristische propaganda binnen het leger te verspreiden, hetgeen door historici Ron Blom en Theunis Stelling als 'plichtmatig' werd beschouwd. Hoewel het werk van de CPH en haar jeugdbond, na de bolsjewisatie aan het eind van de jaren 20, volgens historicus A.A. de Jonge vanaf 1930 louter een Nederlandse vertaling van Russische directieven was geworden, bleef de uit-

"COMMUNISTEN NOEMDEN ZICHZELF ANTIMILITARISTEN, MAAR NIET IEDEREEN VOND DAT STEMPEL GERECHTVAARDIGD."

riteiten. In 1928 kwamen de politieverbindingen van de Centrale Inlichtingen (CI) in Utrecht bijeen voor een landelijke vergadering. Daar uitte een spreker zijn zorg over het invoeren van vrijwillige militaire dienst. Door vrijwillige indiensttreding konden er potentieel onbetrouwbare elementen in het Nederlandse leger terecht zouden komen, hetgeen "s lands weerbaarheid" niet ten goede zou komen. De CI constateerden immers dat 'de agitatie uit Moskou' zich richtte op 'de ondermijning van gezagsinstrumenten volgens het recept van Lenin.' Daarom werd er preventief besloten de opkomst onder de wapenen van 'jongens uit revolutionaire kring' te melden.³ Kamerleden, ministers en inlichtingendiensten zagen de communistische antimilitaristische propaganda met lede ogen aan en ondernamen actie

voer – van de door het EKKI opgelegde taken – in handen van de communistische jeugd.⁵ De paradoxale communistische oorlogsverwachting en voorbereiding die in dit artikel centraal staan verhaalt daarom over de door Moskou gedirigeerde, door de CPH bemiddelde en door de CJB uitgevoerde antimilitaristische acties.

Onderzoek naar communistisch antimilitarisme wordt echter gecompliceerd door een Babylonische spraakverwarring. Terwijl communisten zichzelf in de bestudeerde periode beschouwden als antimilitaristen, en binnenlandse veiligheidsdiensten en ministeries van oorlog en justitie hetzelfde discours bezigden, waren er in de desbetreffende periode al politieke tegenstanders die het antimilitaristische stempel van de communisten onrechtvaardig vonden.⁶ In 1922 schreef

Harm Kolthek, partijleider van de Socialistische Partij, een brochure waarin hij betoogde dat communisten het militarisme niet bestreden, maar wilden inzetten voor eigen doeleinden.⁷ Historicus H.W. von der Dunk beschouwde antimilitarisme als 'verwerping van elke vorm van militaire instellingen, bewapening en geweld en een pleidooi voor strikt geweldloze beheersing van conflicten' en kent het antimilitarisme daarmee een geweldloos karakter toe.⁸ Historicus Ger Harmsen hanteerde desalniettemin de term 'antimilitarisme' in zijn beschrijving van het communistische werk omtrent het leger.⁹ Memoires van vooraanstaande partijleden, zoals Henk Gortzak en Gerard van het Reve Sr. (Vanter), verhalen over 'ons werk in het leger', terwijl historici Blom en Stelling in hun beschouwing van het communistische soldatenwerk daar het woord 'revolutionair' aan toevoegden.

Blom, Stelling, Harmsen en de memoires blikten terug op het communistische soldatenwerk in de jaren twintig: de bloeiperiode van het antimilitarisme. Op historicus Rudolf de Jongs kortstondige beschouwing van het Wereldcongres Tegen Oorlog (1932) na, blijft het communistische antimilitarisme van de jaren dertig buiten beschouwing.¹⁰ Dit is een gemis. Nederlandse communisten hadden in deze periode van economische, politieke en antimilitaristische crisis namelijk aanzienlijke hoeveelheden stof om uit te putten voor hun propaganda en agitatie.¹¹ De communisten meenden dat een grote oorlog naderde en zochten daarom bij voorbaat de confrontatie op met het militaire systeem. Door deze oorlogsvoorbereiding als vertrekpunt van studie te nemen zullen naast vijandbeelden ook strijdmiddelen, motivatie en vermeende legitimiteit van die strijdmiddelen de revue passeren. Eerst wordt beschreven welke ideeën over oorlog deze communisten er tot 1928 op na hielden. Daarna volgt een sectie over de wijze waarop deze marxistisch-leninistische ideeën werden aangepast aan de

tijdsgeest. Afsluitend passeren de acties die uit deze geëvalueerde ideeën voortvloeiden de revue.

DE EERSTE WERELDSLACHTING EN DE GEBOORTE VAN HET PROLETARISCH VADERLAND

Volgens het *Communistisch Manifest* van Marx en Engels was het internationale proletariaat vaderlandsloos. Solidariteit diende niet via lands-, maar via sociaaleconomische grenzen uitgedragen te worden. Een internationale klassenstrijder, die de legitimiteit van natiestaten en koloniale bezittingen verwierp, stond daarmee lijnrecht tegenover de nationale soldaat die de soevereiniteit van de nationale staat diende te beschermen tegen binnen- en buitenlandse bedreigingen.¹² De noodzakelijkheid van klassenstrijd – teneinde bestaande maatschappijstructuren te vernietigen en het internationale proletariaat te bevrijden om vrede op aarde te vestigen – werd dan ook unaniem onderschreven door leden van de Eerste Internationale. In 1889 ontstond er echter onenigheid over de vraag of vernietiging van bestaande structuren geweldloos kon verlopen. Dit leidde tot een scheiding van socialistische en anarchistische wegen en de geboorte van de Tweede Internationale.

In 1907 kwam de Tweede Internationale in Stuttgart overeen dat haar leden de uitbraak van oorlog te allen tijde dienden te verhinderen. Als zij daarin zouden falen, kwam hen de taak toe deze uitgebroken oorlog om te zetten in een burgeroorlog. Falen lag voor hen in het geschied: de Eerste Wereldoorlog werd een feit. Toen verschillende leden van de Tweede Internationale in hun nationale parlementen vóór de oorlogskredieten stemden, scheidden ook de wegen van de Tweede Internationale. In de geschiedenisboeken van de in 1919 opgerichte Derde Internationale werd dit genoteerd als 'het sociaaldemocratische verraad der arbeidersklasse.' Door vóór de oorlogskredieten te stemmen hadden de sociaal-

**De Sowjet-Unie is het vaderland der arbeiders. Jonge communisten
leeren het te verdedigen.**

Afbeelding 1. S. 'De Sowjet-Unie is het vaderland der arbeiders. Jonge communisten leeren het te verdedigen'. Bron: *De Jonge Arbeider* [z.j., z.d.].

democraten een ongekend aantal arbeidersjongens de loopgraven ingestuurd om als 'kannonenvleesch' te sterven voor nationale staatsbelangen die het internationale proletariaat vreemd waren.¹³

Hoewel de Derde Internationale de vele arbeiderslevens die in de 'Eerste Wereldslachting' verloren waren gegaan betreurde, had diezelfde oorlog voor hen iets sacraals teweeggebracht.¹⁴ De geschiedenis van de Parijse Commune (1871) had het communistische idee gewekt dat oorlog en daaruit voortvloeiende burgeroorlog noodzakelijke voorwaarden waren voor revolutie. De uit de Eerste Wereldoorlog voortgekomen Russische Revolutie (1917) en Spartakistenopstand (1919) onderstreepte die vermeende wetmatigheid. Ofschoon de Duitse Spartakistenopstand in revolutionair opzicht was uitgelopen op een fiasco, was de Russische Revolutie naar diezelfde maatstaven succesvol gebleken. Met de consolidatie van de Russische Revolutie claimden Sovjet-Rusland het 'proletarisch vaderland' te zijn.¹⁵

Deze succesvolle revolutie had zich echter beperkt tot Russische landsgrenzen. De internationale klassenstrijd

was daarmee nog niet volbracht: om zich van haar ketenen te bevrijden, had het internationale proletariaat nog een lange klassenstrijd voor de boeg. Voor een succesvolle wereldrevolutie dienden klassenstrijders lessen te trekken uit eerdere (succesvolle en gefaalde) revolutiepogingen. In 1921 verkondigde de partijleider van de CPH dat de beweging er alles aan moest doen om nieuwe generaties klaar te stomen voor de voortzetting van het revolutionaire werk.¹⁶ Het jongerencolportageblad van de communistische partij, *De Jonge Arbeider*, stond dan ook vol met woorden, leuzen en lessen uit het verleden van de revolutionaire arbeidersbeweging.¹⁷

Door middel van als mantra's herhaalde citaten leerde *De Jonge Arbeider* haar lezers de levenslessen van hun 'Gevallenen Helden'. Het verloop van de Spartakistenopstand had Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg tot martelaren van het communisme gemaakt. Zij werden gezien als 'het symbool van opoffering en burgeroorlog.' Liebknecht had zich in 1907 te Stuttgart al opgeworpen als een voorbeeldfiguur voor de jeugdbeweging. In zijn rede *Militarismus und Antimilitarismus*,

"LENIN LEERDEN DE COMMUNISTEN DAT PACIFISME EEN LEUGEN WAS."

unter besonderer Berücksichtigung der internationalen Jugendbewegung had hij de antimilitaristische taak opgedragen aan de jeugd. Voor de publicatie van deze rede was Liebknecht veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf en gaf daarmee het voorbeeld van zelfopoffering in dienst van de antimilitaristische strijd. De dood van Liebknecht en Luxemburg fungeerde als retorisch bewijs voor het onbetrouwbare karakter van de sociaaldemocratie. De Jonge Arbeider vertelde haar lezers daarom dat zij van Liebknecht dienden te leren dat 'de vijand in eigen land' stond.¹⁸

Volgens *De Jonge Arbeider* was de Russische Revolutie daarentegen succesvol verlopen. Er bestond nu een proletarisch vaderland waar arbeiders bevrijd waren van de ketenen van het kapitalisme en nooit meer honger of armoede hoefden te doorstaan. De overwinning werd belichaamd door Lenin. Zijn leuzen leerden de lezers van *De Jonge Arbeider* dat pacifisme een leugen was om 'arbeiders mee in slaap te sussen' en dat het juist noodzakelijk was om de wapens te leren hanteren om deze op de vijand in eigen land te richten ter verdediging van het proletarische vaderland.

De tweeslachtigheid waarmee milicien Jan Zonderland opriep tegen en vóór oorlog kwam dus voort uit de revolutionaire voorgeschiedenis van de communistische partij. De bestaande maatschappijstructuren van de wereld der natiestaten dienden niet de belangen van het internationale proletariaat. Om het proletariaat wereldwijd te bevrijden van het kapitalistische juk en hen te verenigen in eeuwige vrede diende klassenstrijd gevoerd te worden. De marxistische bewering dat het internationale proletariaat vaderlandsloos was, bleek na 1918 niet langer houdbaar en werd op leninistische wijze herzien. De proletarische vaderlandsgrenzen beperkte zich dusver tot de

Sovjet-Unie. De wereldrevolutie lag daarmee nog altijd verscholen in de toekomst. Volgens de communistische wetmatigheid zou deze revolutie gepaard gaan met burgeroorlog. Om deze verwachte oorlog en revolutie voorspoedig te laten verlopen, moest lering getrokken worden uit de levensgeschiedenissen van hun 'gevalLEN helden'. Daaruit bleek dat geweld zowel noodzakelijk als onvermijdelijk was.

HET EENHEIDSFRONT TEGEN HET PROLETARISCH VADERLAND

'De vijand lag voortdurend op de loer', aldus de biografie van jeugdbondlid Joop Zwart. Vanaf 1928 was die vijand niet langer 'alles en iedereen' maar louter 'fascisme en oorlog'.¹⁹ Dat de jonge arbeiders in lijn met liebknechtiaanse en leninistische leuzen de wapens dienden te leren hantieren, om deze in de noodzakelijke oorlog op hun vijand in eigen land te richten, maakte *De Jonge Arbeider* alle lezers expliciet duidelijk. Maar om de wapens op de vijand te kunnen richten, moest men wel weten wie die vijand was en hoe deze eruit zag.

Nadat Stalin zich in 1928 succesvol van zijn 'rechtste oppositie' had ontdaan kon hij een nieuwe partijlijn aankondigen en een nieuwe vijand aanwijzen. Stalin predikten sedertdien 'socialisme in eigen land'. Met de liebknechtiaanse wijsheid dat de vijand in eigen land stond in pacht, vertrouwde Stalin erop dat de gebolsjewiseerde secties van de Komintern hetzelfde zouden doen. De leninistische wetmatigheid dat de teloorgang van het kapitalisme 'onvermijdelijk wereldomvattende imperialistische oorlogen' teweeg zou brengen die, op hun beurt, met 'ijzeren noodzakelijkheid' tot de proletarische revolutie zouden leiden, bleef ongewijzigd.²⁰ Maar waar de marxistische leer na het slagen van de Russische Revolutie een

leninistische revisie benodigde om het narratief van de geboorte van een proletarisch vaderland te verklaren, daar vroeg de geest van de tijd in 1928 om een revisie van het traditionele vijandbeeld.

Het EKKI constateerde in 1928 dat de traditionele kapitalistische vijand ter verdediging van haar machtspositie een coalitie had gevormd met de sociaaldemocratie en het fascisme. Tijdens het zesde wereldcongres werd men eraan herinnerd dat de sociaaldemocraten zich tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden opgesteld als 'trouwe soldaten, propagandisten en lofzangers' van het imperialisme. Het imperialisme had er inmiddels een kersverse bondgenoot bijgekregen: het fascisme. Volgens het EKKI liet het fascisme zich beschrijven als een 'methode van rechtstreekse dictatuur van de bourgeoisie', die haar aanhang zocht in 'de meest achterlijke lagen van de arbei-

'tegen de aanvallen der kapitalistische machten.' Het EKKI riep haar leden daarom op een antioorlogsdag te organiseren. De Kominternsecties kregen in aanloop naar deze manifestatie de propagandataak om 'bewijzen' te leveren voor de oorlogsvoorbereidingen van het kapitalistische eenheidsfront. Die bewijzen dienden de rol die de sociaaldemocratie in deze oorlogsvoorbereidingen speelden aan te tonen om zodoende diens arbeidersvijandige 'sociaal-fascistische' gezicht te onthullen.²²

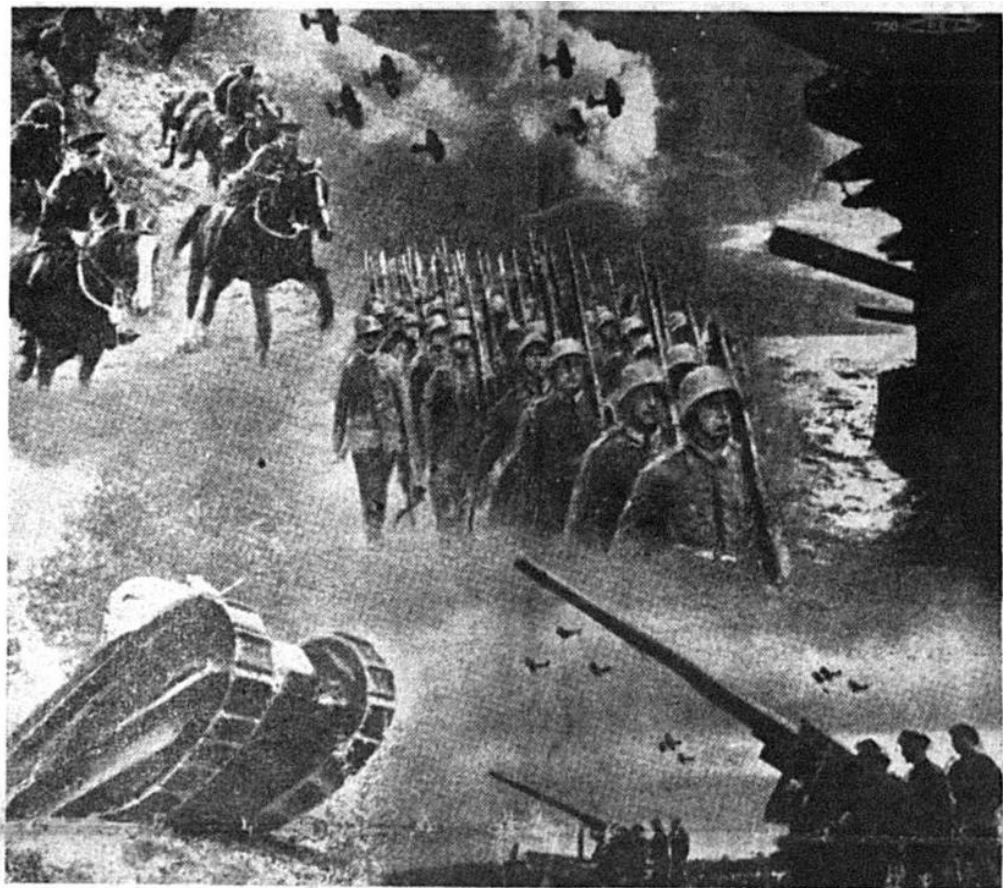
Soms was het lastig om tussen al die bewijzen door de feitelijke oorlog van de fictieve oorlog te onderscheiden. De voorspelde oorlog was volgens de ene communistische pagina 'naderend', terwijl zij bij het omslaan van dezelfde pagina plotseling een 'reëel feit van het heden' was. Zo werden de lezers van De Jonge Arbeider op het puntje van hun stoel gehou-

"STALIN BENOEMDE DE NIEUWE VIJAND: EEN COALITIE VAN IMPERIALISTEN, FASCISTEN EN SOCIAALFASCISTEN BEDREIGDEN DE SOVJET-UNIE."

ders' teneinde het 'communisme te vernietigen' middels 'demagogie en corruptie'. Zodoende hadden sociaaldemocraten, imperialisten en fascistten zich aaneengesloten in een 'kapitalistisch eenheidsfront tegen de Sovjet-Unie', aangezien het proletarische vaderland (middels propaganda) had aangetoond dat zij een functionerend alternatief bood voor de, in politieke en economische crisis verkerende, kapitalistische natiestaten.²¹

Vanuit historisch materialistisch oogpunt beschouwde de Sovjet-Unie zichzelf als de 'belangrijkste factor in de wereldgeschiedenis': zij zag het als haar historische plicht om het internationale proletariaat van het kapitalistische juk te bevrijden. In ruil voor die bevrijding vroeg de Komintern het proletariaat om met 'alle middelen' haar vaderland te verdedigen

den: smachtend op 'den oorlog' die voor een revolutie-verlangend communist een noodzakelijke voorwaarde was om tot wereldvrede te komen. Dat de vijandelijke oorlogsvoorbereidingen geen communistische hersenschim was konden de arbeiders, volgens partijvoorzitter Louis de Visser met eigen ogen zien. De munitie voor de aanstaande oorlog werd immers gemaakt door arbeidershanden die tijdens de volgende oorlog in de voorste linies zouden dienen als 'kannonenvleesch' ter verdediging van Nederlandse staatsbelangen. Ondertussen besteedde de imperialisten, onder wie de Nederlandse premier Colijn, 'jaarlijks Milliarden aan de vergroting en verbetering van leger en vloot' terwijl 'millioenen werklozen in de kapitalistische wereld honger [leden en] zelfs aan het allernoodigste gebrek' hadden.²³

Wij willen geen Oorlog, geen Fascisme! Wij willen Vrede, Werk en Brood!

Afbeelding 2. 'Wij willen geen Oorlog, geen Fascisme! Wij willen Vrede, Werk en Brood!'. Bron: De Jonge Arbeider 1935.

De Antimilitaristische Commissie van de CPH liet in 1928 een circulaire rondgaan waarin zij bewijzen van de vijandige oorlogsvoorbereidingen opsomden. Zij constateerde dat de oorlogsvoorbereiding onder meer zichtbaar was door de wijze waarop de bourgeoisie haar jeugd militariseerden. Naast de productie van munitie, vergroting van leger en vloot, de invoer van militaire dienstplicht en de oprichting van Vrijwillige Landstormen en

burgerwachten zag de commissie ook impliciete bewijzen van oorlogsvoorbereidingen. De verheerlijking van oorlog in films en de oprichting van 'burgerlijke sportorganisaties' ter bestrijding van het communisme waren, volgens de communistische interpretaties, eveneens aanwijzingen dat het 'burgerlijke militarisme' zich aanpaste aan de eisen van een moderne oorlog.²⁴

De communisten voorspelden dat de naderende oorlog geen strijd van man

Afbeelding 3. 'Blik op de toekomst. Maskerparade!'. Bron: De Jonge Arbeider (december-januari, 1934).

tegen man, maar van moderne gifgassen en -bommen zou worden. Omdat gassen geen onderscheid maakten op basis van leeftijd, klasse of gender zou het geen 'man, vrouw, kind of kreupelen' koud moeten laten dat de oorlog naderde. Toen De Jonge Arbeider een blik wierp op de toekomst, zag zij dan ook een bevolking compleet bedekt met gasmaskers. Als alle gezichten bedekt zouden zijn met gasmaskers was de vriend echter moeilijker te onderscheiden van de vijand.²⁵ Gelukkig voor hen die de vijand poogden te herkennen, had het EKKI de vijand in 1928 bij naam genoemd: een kapitalistisch eenheidsfront tegen de Sovjet-Unie bestaande uit imperialisten, sociaaldemocraten en fascistten. In de historiografie staat het Zesde Wereldcongres beschreven als een miraculeuze voorspelling van de wereldwijde crisis die volgde op de beurskrach en waar het 'sociaal-fascisme' werd aangewezen als nieuwe vijand.

De term 'sociaal-fascisme' verschijnt in secundaire literatuur louter tussen aanhalingstekens.²⁶ In de partijkrant *De Tribune* werd de term vanaf 1928 genoemd, culmineerde het gebruik in 1930 en verdween na 1935 weer van de pagina's. *De Jonge Arbeider* was als jeugdcolportageblad daarentegen zuinig met de term. In plaats van de sociaaldemocratie expliciet fascistisch te noemen, construeerden zij de sociaal-fascist in woord en beeld.

'Fascisme en oorlog gaan hand in hand' vermeldde *De Jonge Arbeider* haar lezers expliciet. Volgens *De Jonge Arbeider* verlangde het fascisme oorlog en kenmerkte zich door militarisering en terreur. Dat de Nederlandse staat fascistische trekken vertoonde diende duidelijk te worden uit het feit dat zij de arbeidersklasse dusdanig terroriseerde, vervolgde en onderdrukte dat zelfs Mussolini, de grondlegger van het fascisme, daar nog wat van kon leren.²⁷ Dat buurland Duitsland in handen was van het 'Hitler-fascisme' werd zichtbaar toen Duitse arbeiders de Nederlandse grens overvluchten met bloeduitstortin-

"ONZE LEUS IS NOG ÉÉN OORLOG."

gen op de rug: 'zo erg hadden ze die mensen mishandeld', herinnerde een ooggetuige.²⁸ De terreur die Hitler tegen de Duitse communisten hanteerde was een attribuut waarmee *De Jonge Arbeider* de fascistische vijand herkenbaar maakte: ook in Nederland, waar de Nederlandse staat de muiters van De Zeven Provinciën bombardeerden, militairen tijdens het Jordaanoproep bevalen om op arbeiders te schieten en politieagenten jonge werklozen met knuppels poogden neer te slaan.²⁹

De Jonge Arbeider vergezelde haar berichtgeving over het naar oorlog verlangende fascisme met onthullingen van het arbeidersvijandige karakter van de sociaaldemocratie. De lezers van *De Jonge Arbeider* herkenden pacifisme als een 'leugen om arbeiders mee in slaap te sussen'. Berichtgeving over sociaaldemocratisch 'gezwendel over pacifisme' was voor lezers van *De Jonge Arbeider* herkenbaar als een arbeidersvijandige daad. Terwijl *De Jonge Arbeider* de muiterij op De Zeven Provinciën doopten tot 'heldhaftige daad', stemden de sociaaldemocraten in met het door Colijn afgeroepen bombardement op deze heldhaftige muiters. Wederom begreep de lezer dat de sociaaldemocratie arbeidersbelangen vreemd was. Terwijl de lezers inzichten vergaarden over de arbeidersterreur van het Hitler-fascisme, konden zij in de kolom ernaast lezen dat de sociaaldemocraten de arbeiders vroegen thuis te blijven om de 'straten vrij te maken voor Mussert', de 'knecht van Hitler in ons land'. Dergelijke berichtgeving construeerde een beeld van sociaaldemocraten die zich zowel in woord en in daad niet verzetten tegen 'oorlog en fascisme'.³⁰ Door op de ene pagina uiteen te zetten hoe de vijand 'oorlog' en 'terreur' als middelen in de strijd tegen het communisme hanteerde en in de kolom ernaast te vermelden dat de sociaaldemocratie zich daar ofwel niet tegen verzette, of een eigen bijdrage aan

leverde, verscheen het beeld van de 'sociaal-fascist' in het hoofd van de lezer.

De oorlog was verwacht, hij werd voorspeld, werd voorbereid, dreigde, naderde en kwam tot een reëel feit. De communisten zagen daarvoor zowel expliciete als impliciete bewijzen die hun hielpen de vijand te herkennen. Het kapitalistische eenheidsfront tegen het Sovjet-vaderland werd gevormd door imperialisten, sociaaldemocraten en fascistten, herkenbaar door gezwendel over pacifisme waarachter zij hun oorlogsvoorbereidingen verstopten. Door oorlog en fascisme aan elkaar gelijk te schakelen, en oorlog en fascisme in woord te verzoenen met sociaaldemocratie werd het 'sociaal-fascisme' geconstrueerd. Toen Duitse kameraden met lichamelijke bewijzen van terreur in hun thuisland de Nederlandse grens over vluchtten, werd de urgentie van de strijd tegen fascisme en oorlog voor communisten nader onderstreept.

RODE VRIJHEIDSTRIJDERS

In januari herdachten de jonge communisten hun gevallen helden. In de herdenkingsmaand van 1929 liet de Antimilitaristische Commissie van de CPH een circulaire rondgaan waarin zij haar jeugdleden de opdracht gaf de helden te eren door hun antimilitaristische werk voort te zetten en op pad te gaan met het militaire zakboekje van Jan Zonderland. Dit zakboekje was geschreven door vooraanstaand partijjournalist Vanter en bevatte de eed van de arbeiderssoldaat. Volgens deze eed beloofde de rode soldaat plechtig zijn wapens nooit en te nimmer op zijn Indonesische broeders of klassenbroeders te richten, maar louter op de klassenvijand. Een trouwe rode soldaat was daarmee niet alleen inefficiënt voor het neerslaan van binnenlandse opstanden of werkstakingen zoals het Jordaanoproer, maar diende ook in de koloniën andere belangen dan

de Nederlandse staat. De jeugdbondleden werden opgedragen langs deuren van potentieel dienstplichtigen te gaan om 'propaganda en agitatie te brengen' teneinde 'het leger voor de bourgeoisie onbetrouwbaar' te maken.³¹ Daarnaast eiste de antimilitaristische circulaire dat rode soldaten zich aaneensloten in het Nederlandse leger door garnizoenskranten voor en door soldaten te schrijven en te agiteren voor vrij reizen, het consumeren van lectuur en het recht op vergadering.

Aan de oproep van de Antimilitaristische Commissie werd gehoor gegeven. In de daaropvolgende maanden verschenen er communistische soldatenkranten in steden als Den Haag, Leiden, Ede, Venlo, Utrecht en Amersfoort. Terwijl in de jaren '30 de magen van kinderen leeg, de rijen in de stempellokalen lang en de arbeiderskapsels kort waren, leefden er grieven bij de arbeidersbevolking. De arbeiderssoldaten articuleerden hun grieven in de rode garnizoenskranten. Hier klaagden de soldatenschrijvers over slecht voedsel, onhygiënische en slechtonderhouden kazernes, incapabele zorgmedewerkers, het verbod op lectuur, literatuur en vergadering en de hoge reiskosten die hen belemmerden om voor verlof naar huis te keren.³² Deze soldaten geloofden niet dat de Nederlandse staat het beste met hen voor had: Na vijf maanden creperen in dienstdienst werden zij werkloos op straat achtergelaten.

Tijdens het volkscongres Tegen de regeering-Ruys, tegen honger, loonroof en oorlog (1932) waren er dan ook soldaten aanwezig. Deze protestvergadering werd geopend met de, door jeugdbondlid Daan Goulouze uitgesproken, leninistische leus 'op den oorlog zullen wij met staking of revolutie antwoorden'. Daarvoor was solidariteit tussen soldaten en fabrieksarbeiders echter noodzakelijk. Een munitiearbeider werd die middag dan ook abrupt in zijn rede onderbroken door een soldaat uit Amersfoort die het podium was opgesprongen om een solidaire groet te brengen namens zijn medesol-

daten: 'Onze leus is nog één oorlog. Namelijk de bevrijdingsoorlog van de arbeidersklasse van het kapitalistische juk!'³³

Menig communistisch jeugdbondlid zette de antimilitaristische woorden van hun gevallen helden om in daden. Zo zette Daan Goulouze zijn 'werk in het leger' zelfs voort nadat zijn jeugdbondlidmaatschap was beëindigd. Henri Wolters, een volgens de CI 'gevaarlijk communist', had gepoogd zich meester te maken van de sleutel van de wapen- en munitieopslag van zijn kazerne. Ook Bastiaanse stond bij de CI genoteerd als 'bekende Utrechtse communist' nadat hij naar aanleiding van de landelijke huiszoekingsactie op 14 december was opgepakt wegens verspreiding van opruiende antimilitaristische propaganda. Ook soldaat Johan de Rooy was wegens verspreiding van communistische propaganda in het leger gevangengenomen. Chris van Poelgeest was eveneens door het hoge militaire gerechtshof tot gevangenisstraf veroordeeld, omdat hij tijdens het Jordaanooproer had 'opgeruid' door te beweren niet op mede-arbeiders te zullen schieten.³⁴ Daarmee erkende Poelgeest openlijk zijn trouw aan de rode soldaten eed. Goulouze, Wolters, Bastiaanse, de Rooy en Poelgeest traden zodoende in de voetsporen van Liebknecht door hun vrijheid op te offeren in de strijd tegen het militarisme.

Toen de Spaanse Burgeroorlog uitbrak was het militaire recept van Lenin er bij menig communist als zoete koek ingegaan. Gerard Reve, de jongste zoon van de auteur van het militaire zakboekje van Jan Zonderland, wenste voor zijn tiende verjaardag dan ook 'héél graag' een geweer. Joop Zwart, discipel van Goulouze, had aan de Leninschool in de Sovjet-Unie een 'militaire opleiding' genoten die hij later kon benutten toen hij als strijder naar Spanje trok. Ook Poelgeest trad na zijn vrijlating in vreemde krijgsdienst in Spanje. Bij Anton Michels, lid van de Alkmaarse CJB, stonden de bloeduitstortingen van gevluchte Duitse communisten nog vers

op het netvlies gebrand toen hij zich meldde als Spanjevrijwilliger. Spanjestrijder Adriaan van Dijk had zowel kaderfuncties vervuld in de CJB als de CPN voordat hij naar Spanje trok. Ook Leo Klatser, jeugdlid bij de CJB, trok samen met CPN-leden Theo Gerritsen en Jan Vroom ten strijde tegen het fascisme in Spanje. Jaren later herinnerde Klatser zich dat veel jongens op het Spaanse front – in tegenstelling tot Joop Zwart – nog nooit een geweer hadden vastgehouden, laat staan een slagveld hadden gezien.³⁵

De jongeren die voor een miniem loon dienstdeden in slecht onderhouden kazernes om vervolgens werkloos aan de kant te worden gezet, voelden zich niet gediend door het ‘vaderland’ dat zij als Nederlandse militairen moesten verdedigen. Daartegenover stond een proletarisch vaderland dat beloftes deed over bevrijding, vrede en voorspoed, maar bedreigd werd

men onthulden volgens de communisten hun verraderlijke karakter: de sociaaldemocraten schroomden niet om arbeiders gewapend de dood in te sturen ter verdediging van het nationale vaderland. De communisten beweerden zodoende dat zij de enigen waren die opkwamen voor de belangen van de arbeiders. Deze belangen konden echter alleen gediend worden door het bestaande kapitalistische systeem te vernietigen zodat het internationale proletariaat via revolutie in vrede verenigd kon worden. Nadat de revolutie zich succesvol had voltrokken in Rusland, konden de communisten naar een Nieuw Jeruzalem verwijzen om te beweren dat de revolutie gelukzaligheid zou brengen. Zolang de wereldrevolutie nog niet had plaatsgevonden, lag er voor een goedgelovig communist te allen tijde een oorlog in het vooruitzicht.

Het bestaan van het proletarische Heilige Land was voortgevloeid uit de Eer-

"ZOLANG DE WERELDREVOLUTIE GEEN FEIT WAS, LAG ER VOOR EEN GOEDGELOVIG COMMUNIST ALTIJD EEN OORLOG."

door een coalitie van imperialisten, fascist en sociaaldemocraten. De crisis had veel arbeidersjongens vervreemd van hun arbeid, maar er was iemand die zei dat hun daden ertoe deden en zelfs noodzakelijk waren. Het omzetten van antimilitaristische woorden van heldhaftige voorgangers in daden kon zelfs tot verering leiden.

COMMUNISTISCH ANTIMILITARISME

Hoe bereidden de CPH en de CJB zich tussen 1928 en 1936 in woord, daad en geschrift voor op de voorspelde oorlog? Toen de oorlog in 1928 door de Komintern voorspeld werd, stonden de herinneringen aan de vorige oorlog bij velen nog vers in het geheugen en speelden als zodanig een aanzienlijke rol in de percepties van een nieuwe, dreigende oorlog. Dat de sociaaldemocraten de afspraken van het Congres van Stuttgart (1907) niet waren nageko-

ste Wereldoorlog, maar werd volgens het communistisch narratief in 1928 bedreigd door een vijandige coalitie van kapitalisten, fascist en sociaaldemocraten. Als Jehovagetuigen gingen de jonge communisten daarom langs de deuren om eenieder ‘het woord van de profeten’ te brengen: de vijand in eigen land bereidt een oorlog voor tegen het Nieuwe Jeruzalem en daarom moeten wij de wapens oppakken om het proletarisch vaderland te verdedigen. De voorspelling van een alles en iedereen vernietigende gasoorlog bevestigde het idee dat iedereen deze propaganda moest horen. De uitbreiding van het klassieke vijandbeeld wekte de indruk dat deze vijanden overal op de loer lagen. De CPH vervulden de propagandataak om deze vijand te onthullen door oorlog en fascisme in woord en beeld gelijk te schakelen. De verhalen en ideeën die jonge communisten op

papier lezen, namen levende vormen aan toen Duitse communisten met bloeduitstortingen de grens overvluchten.

Terwijl de Nederlandse overheid de in crisis verkerende arbeiders niet leek te kunnen verlossen uit hun erbarmelijke omstandigheden, wierp de Sovjet-Unie zich middels propaganda op als het Heilige Land waar honger en armoede non-existent waren. Hoe harder de Nederlandse communisten schreeuwden om een Sovjet-Holland, hoe minder populair zij zich maakten bij passieve en actieve verdedigers van de Nederlandse democratie. Hun leuzen en kranten werden verboden, hun oproeren neergeslagen en soldaten die hun trouw aan de eed van de arbeiderssoldaat kenbaar maakten werden opgesloten. Voor communisten was dit hét bewijs voor 'fascistische terreur in ons land.' Het optreden van de staat bevestigde de communisten zodoende in hun vijandbeelden. In de communistische perceptie onderstreepte dit de noodzaak tot strijd en revolutie. Voor revolutie was oorlog noodzakelijk.

De oorlogsvoorbereidingen namen daardoor paradoxale vormen aan: een strijd tégen imperialistische oorlog en vóór burgeroorlog. De communisten maakten zich daarbij schuldig aan alles waarvan zij hun vijand betichtten. Terwijl de vijanden een imperialistische oorlog wensten, wensten communisten een burgeroorlog; waar de vijand zijn jeugd militariseerden, brachten communisten de jeugd de eed van de arbeiderssoldaat en verheerlijkten het rode militarisme; terwijl de vijand haar jeugd gewapend de loopgraven instuurden ter verdediging van het Nederlandse vaderland, dienden de arbeidersjongens het leger te infiltreren om de wapens te leren hanteren ter verdediging van het proletarische vaderland. Van een gewelddoos antimilitarisme zoals von der Dunk de term bezigde was dus geen sprake. Kolthek had het in 1922 echter aan het juiste eind toen hij betoogde dat communisten het militarisme wilden inzetten voor eigen doeleinden. De com-

munisten gebruikten het rode militarisme om te strijden tegen het Nederlandse militarisme, zodoende eigenden zij zich het predicaat 'antimilitarist' toe. Verdedigers en vertegenwoordigers van het Nederlandse militarisme waren het wat dat betreft met de communisten eens.

De these van Blom en Stelling, dat het communistische werk in het leger een plichtmatig karakter had, dient genuanceerd te worden. Het klopt dat het een verplichting was. Het geloof der kameraden zorgde er echter voor dat de uitvoer van deze verplichting voor sommigen een eervolle taak was. Nederland bood deze jonge revolutionaire arbeiders een weinig rooskleurig toekomstperspectief. Het was niet het soort vaderland dat zij graag gewapend verdedigden. Vanuit Moskou kregen zij daarentegen te horen dat zij nodig en nuttig waren voor de verlossing van de arbeidersklasse en de schepping van een hemel op aarde. Sommige jonge communisten lieten zich daarom met trots opsluiten wegens hun strijd tegen de klassenvijand en traden zodoende in de voetsporen van hun gevallen helden. Menig jonge arbeider trok dan ook vanuit ideologische overwegingen naar Spanje om de wapens op te pakken tegen het fascisme dat de oorlog tegen hun vaderland voorbereidde. Anderen geloofden daarentegen dat het Spaanse strijdveld meer spanning en sensatie bood dan in Nederland onderontwikkeld en werkloos aan de kant te blijven staan. Liever een heroïsche dood in den vreemde, dan in Nederland uitzichtloos voort te kabbelen als een ontheemde.■

Aela Andrée studeerde Sociale Geschiedenis en volgt momenteel de research master Politics, Culture and National Identities aan de Universiteit Leiden.

Noten:

1. Louis de Visser, *Weg met het militarisme. Leve het Roode Leger*, (Amsterdam 1929), 16; *Het program der Communistische Internationale. Aangenomen door het Zesde Wereldcongres te Moskou* [Amsterdam 1928]; A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Alphen aan de Rijn, 1972), 50; Jane Degras ed., *The Communist International. 1919-1943 documents. Volume III 1929-1943* (Oxford 1965), 26.
2. Hans Dankaart e.a., *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1986), 65.
3. Vergadering C.I. met alle politieverbindingen, 27-08-1928, no.17591.
4. Verhandeling Tweede Kamer, 19e vergadering, 15 november 1929, 5; <https://tinyurl.com/y8cf85yxk>. De Kamervraag werd gesteld door meneer van Rappard, afgevaardigde van de Vrijheidsbond; Jeroen de Vries e.a., *Tot de strijd ons geschaard. Beeldverhaal over het communisme in Nederland* (Amsterdam 1979), 49; De Gooi- en Eemlander: nieuws- en advertentieblad, 14-12-1929; Het Vaderland, 15-12-1929; De Sumatra post, 16-12-1929; Nieuwsblad van het noorden, 16-12-1929; Nieuwe Rotterdamse Courant, 16-12-1929; De Tijd: Godsdiens- staatkundig dagblad, 16-12-1929; Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad, 16-12-1929; Bataviaasch nieuwsblad, 16-12-1929. Slechts het Bataviaasch nieuwsblad kopt EINDELJK! Optreden tegen de Nederlandsche Communisten; Verspreiding pamfletten door Communistische Jeugd onder soldaten, 22-11-1929, 9 <https://tinyurl.com/y8eg7955>. Tot de strijd ons geschaard en de memoires van Vanter herinneren alleen de huiszoeking bij de partijredactie *De Tribune* en melden dat de huiszoeking gericht was op het *Militaire Zakboekje*. In het huiszoekingsbevel valt te lezen hoe het de minister van Justitie te doen was om *Het Pantser*.
5. Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 55, 62; Rondon Daan Gouloze, *Uit het leven van communisten* (Nijmegen 1980), 68; Van der Steen en Blom, *Wij gingen onze eigen weg*, 59; A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Alphen aan de Rijn, 1972), 51-53; Gerrit Voerman, *De Meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001), 613-621.
6. David Wijnkoop, partijleider van de SDP en CPH respectievelijk, bepleitte weliswaar openlijk de noodzakelijkheid van de bewapening van het proletariaat, maar beschouwde zichzelf desalniettemin als antimilitarist: Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004), 968.
7. Met de leuzen "Hier met de wapens! Het Roode Leger voor de verwezenlijking van het Communisme!" propageerde zij dus antimilitaristisch geweld. Ron Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Koltheek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Delft, 2007), 49-50; Blom en Stelling, *Niet voor God*, 972; H. Koltheek, *Militarisme, socialisme en roode legers* (uitgave van de socialistische partij, 1921), 7-8.
8. H.W. von der Dunk, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig', in: (red.) Prof. Dr. G. Teitler *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984), 5-23, aldaar 13; antimilitarisme waren, aldus von der Dunk, door dragers van politieke verantwoordelijkheid echter als "utopisch en gevaarlijk afgewezen."
9. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 55, 43; Harmsen, *Rondon Daan*, 69; Opvallend zijn de aanhalingstekens bij het 'Volksfront'. Harmsen verwijst namelijk naar *De Jonge Arbeider* en schrijft "Men ziet: de dagen van het 'volksfront'-streven waren nog veraf." Op het zevende partijcongres van de Komintern in 1935 verkondigde Georgi Dimitroff het belang van het "antifascistische volksfront". *De Jonge Arbeider* laat de term niet vallen, maar spreekt

- in haar november uitgave van 1934, inzake de oproep van Dimitroff, over "eenheid van strijd" en in het februari nummer van 1935 van "eenheid van actie". Zodoende is ervoor gekozen om de term Volksfrontactie in dit artikel buiten beschouwing te laten. Dit houdt direct verband met het feit dat de Volksfrontpolitiek werd verkondigd op het zevende wereldcongres in augustus 1935 en dat *De Jonge Arbeider* zichzelf tegen die tijd al had opgeheven.
10. Rudolf de Jong, 'Anti-militarisme', in: Igor Cornelissen, Ger Harmsen en Rudolf de Jong *De taaië rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen*, aldaar 99-124.
 11. Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012), 296-301; A.A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Amsterdam 1968) 6-10; Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2016), 85, 155-173, 228; Henk te Velde, *Agreement to Disagree. Geschiedenis van het parlementaire debat* (Leiden 2011), 3; von der Dunk, 'Neutralisme en defensie', 5-23, 13; Ria Emmers, Hennie Kenkhuis e.a., *De wapens Neder. Deel I. De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen 1985), 128, 139-231; Martin Kitchen, *Europe between the wars. A political history* (New York 1988), 47.
 12. Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (vertl. Samuel Moore, London 2015) 52; Ernest Gellner, *Nations and nationalism. New perspectives on the past* (Oxford 1983), 3-4.
 13. 'Den Gevallen Helden ter Eere! Karl Liebknecht – Rosa Luxemburg – Lenin!', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 'Liebknecht Lenin Luxemburg', *De Jonge Arbeider* (Januari, 1929), 1; Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 61; Emmers e.a., *De Wapens Neder*, 21; Josef Stalin, *Geschiedenis van de Communistische Partij der Sowjet-Unie* (Bolsjewiki) (vertl. Reesema, Amsterdam 1939), 399.
 14. 'De 20^e verjaardag van de wereldslachting. Een nog gruwelijker herhaling dreigt werkelijkheid te worden. De Sociaal-democratie herhaalt haar wereldmisdaad!', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1.
 15. Dennis Bos, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014), 312; V. I. Lenin, *On war and peace. Three articles* (Peking, 1970), 5; Igor Cornelissen, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam 2003), 30; 'Kamerraad de Rooy terug in de kazerne', *De Jonge Arbeider* (augustus-september, 1930), 2; 'Strijd tegen het pacifisme', *De Jonge Arbeider* (Januari 1929), 2; 'De vredespolitiek der Sowjet-Unie. Verdedigt de Sovjetmacht, het bolwerk tegen het fascisme', *De Jonge Arbeider* (mei 1934), 7; 'Hoog het roode anti-oorlogsvaandel. In de voetsporen van Lenin en Liebknecht', *De Jonge Arbeider* (september 1934), 1; 'Grote gevaren bedreigen de Nederl. meisjes!', *De Jonge Arbeider* (april 1935), 4.
 16. Wouter Linmans, 'De communistische paplepel. Op-groei in de communistische beweging, 1918-1939', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129(4): 545-568, 545.
 17. 'Den Gevallen Helden ter Eere! Karl Liebknecht – Rosa Luxemburg – Lenin!', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'Liebknecht Lenin Luxemburg', *De Jonge Arbeider* (Januari, 1929), 1; 'Lenin Liebknecht Luxemburg Hen eeren, betee- kent hun werk voortzetten Versterkt den strijd tegen den oorlog!', *De Jonge Arbeider* (Januari 1931), 1.
 18. 'Den Gevallen Helden ter Eere! Karl Liebknecht – Rosa Luxemburg – Lenin!', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'Liebknecht Lenin Luxemburg', *De Jonge Arbeider*, (Januari, 1929), 1; 'Lenin Liebknecht Luxemburg Hen eeren, betee- kent hun werk voortzetten Versterkt den strijd tegen den oorlog!', *De Jonge Arbeider* (Januari 1931), 1; 'Strijd tegen het pacifisme', *De Jonge Arbeider* (Januari 1929), 2; 'Wij verdedigen de Sovjet Unie! Handen af van de Chineseche Sovjets. De betee-kenis van de Ontwapenings-Conferentie.

Een Conferentie van Oorlogsminister en Generaals', *De Jonge Arbeider* (z.j. z.d.), 1.

19. Cornelissen, *Alleen tegen de wereld*, 31; Louis de Visser, *Weg met het militarisme. Leve het Roode Leger*, (Amsterdam 1929), 16; De Jonge, *Het Communisme*, 54-64.

20. De Jonge, *Het Communisme*, 50; *Het program der Communistische Internationale. Aangenomen door het Zesde Wereldcongres te Moskou* [Amsterdam 1928].

21. ; *Het program der Communistische Internationale. Aangenomen door het Zesde Wereldcongres te Moskou* [Amsterdam 1928].

22. Ibid; Degras, *The Communist International*, 26-31.

23. *De Oorlog is op komst Arbeiders, - Verzet u! De Imperialisten en het jaar 1929, na 10 jaar Gehuichel over Vrede en Volkenbond* (Amsterdam 1929); 'Weg met de Oorlogs-provocateurs en Saboteurs! De oorlog tegen Sovjet-Rusland op 1930 bepaald', *De Jonge Arbeider* (december 1930), 1;

'Lenin, Liebknecht, Luxemburg. Hen eeren, beteekent hun werk voortzetten. Versterkt den strijd tegen den oorlog', *De Jonge Arbeider* (januari 1931), 1; Communistische Partij Holland (C.P.H.), 22-07-1931. 27034; 3; <https://tinyurl.com/ydg2tphg>; 'Voor het communisme. Wij en ZIJ. Verslaat Mussert door eenheid van actie!', *De Jonge Arbeider* (april 1935), 1; 'Hoeveel is 120.000.000 gulden?', *De Jonge Arbeider* (augustus-september, 1930), 3; 'Op naar den 16en Int. Jeugddag te Amsterdam Tegen de Vlootwet - voor de verdediging van de Sowjet-Unie!' 120.000.000 Gulden worden als nieuwe lasten op de arbeidersklasse gelegd', *De Jonge Arbeider* (augustus-september, 1930), 1; 'Felle strijd op de Indonesische vloot. Colijn wil torpedeeren Wibaut zegt: „wat gebeurd is, kan niet gedooft worden” Muters voor hun rechtters eischt hun onmiddellijke invrijheidsstelling', *De Jonge Arbeider* (februari-maart 1933), 1; 'Wij verdedigen de Sovjet Unie! Handen af van de Chineesche Sovjets. De betekenis van de Ontwapenings-Conferentie. Een Conferentie van Oorlogsministers en Generaals', *De Jonge Arbeider* [z.j.], 1; *Oorlog!*, (Amsterdam 1933), 10;

Dat de oorlog nog geen feit was, was volgens de auteurs te verklaren door het feit dat de 'oorlogsprovocateurs' eerst hun vloot nader moesten uitbreiden. Dat de vijf 'leidende zeemogendheden koortsachtig de zee-orlog voorbereiden' en het Verdrag van Washington (1922) niet naleefden be- wezen zij door in een brochure uiteen te zetten dat, tussen 1930 en 1931 Engeland 57%, Japan 55%, Amerika 43%, Italië 35% en Frankrijk 34% van hun oorlogsbegroting aan de bewapening ter zee hadden besteed.

24. Circulaire van de Anti-Militaristische Commissie van de C.P.H., 23-12-1929, no.21142; 'De Engelsche en Communis- tische Jeugd en de Padvindes. Een oproep van Sir Baden- -Powell', *De Jonge Arbeider* [z.j. Eerste uitgave], 3; 'Jeugd van alle landen in den strijd tegen den nieuwen wereldoor- log. Besluiten van het internationaal Anti-Oorlogscomité', *De Jonge Arbeider*, (januari 1933), 3; 'Uit het oorlogsarse- naal. Japan het land van de slagvelden', *De Jonge Arbeider* (juni 1935), 4; 'Plichtigheid van de Burgerwacht', *De Jonge Arbeider* (december 1932), 3; 'Besluiten van het interna- tionaal Anti-Oorlogscomité', *De Jonge Arbeider* (januari 1933), 4; 'In den geest van Liebknecht en Lenin. Wat moet er gedaan worden tegen de oorlogsofhitsing en tegen den oorlog?', *De Jonge Arbeider* (maart 1929), 3.

25. *Oorlog!* (Amsterdam, 1933), 13; Henri Barbusse, *Ik beschuldig! (J'accuse)* (Amsterdam 1932), 1-24; *Een- heidsfront tegen de oorlog. Oproep voor het Kongres der Anti-oorlogskomitees*, (Amsterdam 1932), 1-13; Wereld- congres tegen oorlog, 16-08-1932, no.32568; *Wat moeten wij vrouwen doen tegen den oorlog?* (Amsterdam, z.j.), 1; 'Blik op de toekomst. Maskerparade!', *De Jonge Arbeider* (december-januari, 1934), 6.

26. De Jonge, *Communisme*, 50; Harmsen, *Rondom Daan*, 77; Cornelissen, *Joop Zwart*, 24.

27. 'Mobiliseert tegen oorlog en fascisme. Tot de tanden gewapend staan de kapitalisten tegenover elkaar Verdedigt de Sowjet-Unie, *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'Leve de jonge arbeidersdelegatie naar de Sowjet-Unie. Op de Intern.

Jeugddag in September', (augustus 1931), 2; 'Leve het eenheidsfront tegen oorlog en fascisme. Maakt de besluiten van het Parijzer congres bekend.', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'Jaargang 1914 tot 1915 komt niet op Wij doen niet mee aan de arbeidsdienstplicht', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 3; 'Het wereld-vrouwencongres tegen oorlog en fascisme', *De Jonge Arbeider* (juli, z.j.), 2; ; 'Leve de jonge arbeidersdelegatie naar de Sowjet-Unie. Op de Intern. Jeugddag in Septem- ber', (augustus 1931), 2; 'Jaargang 1914 tot 1915 komt niet op Wij doen niet mee aan de arbeidsdienstplicht', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 3; Alexander Woikoff Opgehangen.', *De Jonge Arbeider* (augustus 1935), 1; 'Onze tegenstanders', *De Jonge Arbeider* (maart 1931), 2; 'De massa in Italië is niet fascistisch', *De Jonge Arbeider* (december 1935), 7; De vredespolitiek der Sowjet-Unie Verdedigt de Sowjetmacht, het bolwerk tegen het fascisme', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 7.

28. Dankkaart, *De oorlog begon in Spanje*, 60.

29. 'Barricades in de Jordaan Hoe was het werk van de Jong-Communisten tijdens de actie in Amsterdam?', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 2; 'In Keulen vloeide arbeidersbloed', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'De mishandeling van kam. Van der Lubbe', *De Jonge Arbeider* (februari 1931), 2, met het onderschrift "Hoe in Amsterdam het Werklozen-Demon- stratie-verbod gehandhaafd wordt"; 'Jonge werklozen in strijd!', *De Jonge Arbeider* (1 januari 1933), 1; 'Het vierde slachtoffer', *De Jonge Arbeider* (mei 1935), 5; Het artikel vermeldt hoe de 'W.A. (knok)-ploegen' van Mussert de arbeiders wijken intrekken om "anti-fascisten te terrorise- ren". Zij zouden daarbij bescherming genieten van de poli- tiemachten die 'ruim baan maken voor de Hitlerknechten.' Meermaals zouden er gewonden en doden zijn gevallen bij dergelijke 'Mussertprovocaties'. Op 11 april werd Veltman uit de Jordaan getroffen door een politiekogel. Veltman draagt zijn oorlogswond met een trots die zijn mondhoeken doet krullen.

30. 'A.J.C.ers doen jullie ook mee aan de petitionnements- zwendel? Feiten voor de A.J.C.ers om over na te denken', *De Jonge Arbeider* (augustus 1931) 2; 'Oproep aan de nieuwe lichting', *De Jonge Arbeider* (februari-maart 1933), 4; 'Aan de werkende jeugd van stad en land', (maart-april 1933), 1; 'Strijd tegen Fascisme en sociaal-fascisme. De AJC en de legertenten', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 6; 'Waarom R.J.B. (N.A.S. jeugd) en S.J.V. (O.S.P.) jeugd de samenwerking met de C.J.B. afwezen. Zij willen van boven af en wij van onder op', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 5; *Waarom is dit zwendel?* (Amsterdam, z.j.), 1-5; 'Pacifisme is leugen', *De Jonge Arbeider* (januari-februari 1933), 4; 'Felle strijd op de Indonesische vloot. Colijn wil torpedeeren Wibaut zegt: „wat gebeurd is, kan niet gedooft worden” Muters voor hun rechtters eischt hun onmiddellijke invrijheidsstelling', *De Jonge Arbeider* (februari-maart 1933), 1; 'Uitspraken om nooit te vergeten. Bonger en Vliegen over den oorlog', *De Jonge Arbeider* (mei 1933), 8; 'Brengt Mussert uitkomst voor de arbeiders jeugd? Geen arbeid en brood, maar oorlog en nood!', *De Jonge Arbeider* (mei 1933), 1; 'Soldaten bepa- len hun weg. Oproep van de Soldaten-comité's', *De Jonge Arbeider* (juli 1933), 1; 'Op voor den 1sten Augustus. Strijdt tegen oorlog en Fascisme', *De Jonge Arbeider* (juli 1933), 8; 'Plichtigheid van de Burgerwacht', *De Jonge Arbeider* (december 1932), 3.

31. Circulaire van de Anti-Militaristische Commissie van de C.P.H., 23-12-1929, no.21142; Met in de bijlage de eerste editie van *De Roode werker*; ; G. J. M. van het Rode, *Mijn rode jaren* (Utrecht 1967), 213-214; In voetnoot 288 op pagina 1002 van *Niet voor God en niet voor het Vaderland* stellen Blom en Stelling dat Vanter 'betrokken is bij'. Reve maakt het in zijn memoires op pagina 214 niet expliciet, maar zegt dat hij "een zware douw [zou] hebben gekregen als men mij had gepakt en men had kunnen aantonen en bewijzen dat ik dit vervalste militaire zakboekje op mijn geweten had!".

32. 'Uit onze organisatie', *De Jonge Arbeider* (januari 1929), 3; 'Ons anti-militaristisch werk', *De Jonge Arbeider*, (januari 1931), 4; 'Uit de Doelenkazerne te Leiden', *De Jonge*

Arbeider (februari 1933), 1; *Voorwaarts.... Marsch!* 5-6; 'Leger En Vloot. Uit Ede', *De Jonge Arbeider* (december 1935), 2; 'Fascistische propaganda in het leger Zoo houdt men de jongens in Den Helder voor den gek', *De Jonge Arbeider* (mei, z.j.), 4; 'Leger en vloot. Soldaten-arbeiders! Geef acht!', *De Jonge Arbeider* (september-oktober 1935), 3; 'Van een kolonel, die niet slapen kon', *De Jonge Arbeider* (mei z.j.), 5; 'Met blindheid geslagen. De dagorder van de generaal Fabius', *De Jonge Arbeider* [december 1933], 7; 'Het rommelt in het leger Soldaten bereiden de Roode Dinsdag en het Wereldjeugdcongres tegen den oorlog voor', *De Jonge Arbeider* (z.j.[december 1933]), 7; 'Onze actie in het Leger Gooi ze in de gevangenis!', *De Jonge Arbeider* (november 1930), 2; 'Uit de kazerne te Amersfoort', *De Jonge Arbeider* (mei 1931), 2.

33. *Hoe organiseren we den strijd tegen den oorlog. Verslag v.h. volkscongres te Utrecht*, (Amsterdam 1932).

34. Ger Harmsen, *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980), 68; Verspreiding co& Pamfletten, 28-06-1933, no.2446 <https://tinyurl.com/y9s-grgdj>; 'Rietveld op vrije voeten', *De Jonge Arbeider* (z.j.) 7; Dennis Bos, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014), 312; 'Kameraad de Rooy terug in de kazerne', *De Jonge Arbeider* (augustus-september 1930), 2; 'Werkt met alle kracht aan de voorbereiding van het Wereld-jeugdcongres tegen oorlog en fascisme te Parijs', *De Jonge Arbeider* (z.j.), 1; 'Uit de kazerne in Utrecht', *De Jonge Arbeider* (februari 1931), 3; 'Vergeet Chris niet', *De Jonge Arbeider* (september-oktober 1935), 1.

35. Maas, *Gerard Reve*, 73; Cornelissen, *Alleen tegen de wereld*, 31; Michel Simons, *Joop Zwart*, Spanjestridders IISG, <https://spanjestridders.nl/bio/zwart-joop> (geraadpleegd 20-06-2020); Tim Scheffe, *Arie van Poelgeest*, Spanjestridders IISG, <https://spanjestridders.nl/bio/poel-geest-arie-van>; Dankkaart, *De oorlog begon in Spanje*, 60; Giny Klatser-Oedekerk, Leo Klatser, Spanjestridders IISG <https://spanjestridders.nl/bio/klatser-leo>; Het Spoor Terug. Leo Klatser, 16 juni 1992, <https://tinyurl.com/yontk9lh>.

INTERVIEW MET PETRA VAN DAM

DE GROENE KANT VAN DE GESCHIEDWETENSCHAPPEN

Wanneer je aan geschiedenis denkt is milieu misschien niet het eerste dat in je opkomt. Toch is milieugeschiedenis een waardevolle toevoeging voor de historische wetenschap en is de populariteit in de afgelopen jaren toegenomen. *Skript Historisch Tijdschrift* sprak met Petra van Dam, hoogleraar Waterstaats- en Milieugeschiedenis aan de Vrije Universiteit (VU), over het belang en de toekomst van haar vakgebied.

Noa Duijsens en Sara Verveer

Petra van Dam studeerde aanvankelijk Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Vanuit haar afstudeerproject over de geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland in de vijftiende eeuw raakte ze geïnteresseerd in de veranderingen in het landschap die het gevolg waren van menselijk ingrijpen. Ze onderzocht voor haar proefschrift de visserij bij de sluizen in het Rijnland die beïnvloed werden door veranderende waterstromen en waterkwaliteit. Zo kwam Van Dam gaandeweg terecht bij milieugeschiedenis: 'Het is grappig, want ik heb meegeholpen met het oprichten van het vak in Nederland. Ik moet eigenlijk mijn dissertatie er even bij pakken, want de ondertitel is zo interessant!' De titel *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland, 1440-1530* is niet voor niets gekozen, legt Van Dam uit: 'Het gebruik van ecologische transformaties had ik toen uit de Amerikaanse milieugeschiedenis gehaald.'

In de jaren daarvoor was Van Dam namelijk bekend geraakt met de wereld van milieugeschiedenis die toen vooral in de Verenigde Staten groot was. Toen ze als student op Erasmusuitwisseling in Engeland was en gevraagd werd naar haar toekomstplannen, had Van Dam haar antwoord al klaarliggen: 'Ik zei gewoon *environmental history*, waarop mijn docent vroeg wat ik daar dan mee bedoelde. Ik wees uit het raam en zei: "Nou, alles wat je hier ziet dus!". Grond, bomen, planten, dat

is allemaal deel van *environmental history*. Hij moest daar vreselijk om lachen. Hij vond het belachelijk, want je had al wel landbouwgeschiedenis en dergelijke.'

PIONIER IN DE MILIEUGESCHIEDENIS

'Ik zie mezelf als ecologisch historicus. Ik heb jarenlang onderzoek gedaan naar waterstaatsgeschiedenis tijdens mijn promotieonderzoek,' aldus Van Dam. Voor haar huidige leerstoel is ze ook bijzonder hoogleraar Waterstaatsgeschiedenis aan de VU geweest. Van Dam legt uit hoe ze deze geschiedenis heeft benaderd vanuit een milieuhistorisch perspectief: 'Ik ben begonnen de waterstaatsgeschiedenis te 'vergroenen' als het ware. De oude geschiedenis ging over landontginning en het beheer van dijken, dammen en sluizen. Maar ik ben gaan kijken naar wat voor effect die veranderingen op het landschap hadden en bijvoorbeeld op de visstand. Hoe beïnvloedde bijvoorbeeld de turfwinning het landschap?'

Uit haar onderzoek blijkt dat de turfwinning grote gevolgen voor de omgeving met zich meebracht. Van Dam stelt: 'De veranderingen bleken gigantisch te zijn. Turfwinning heeft ervoor gezorgd dat er grote gaten in het landschap ontstonden, waardoor meren zich verder konden uitbreiden. Er ontstonden heel grote meren die door de waterstaat in bedwang gehouden moesten worden of ze vraten alles op.' Als voorbeeld van zo'n meer in Holland noemt ze de Haarlemmermeer: 'Amsterdam werd in de negentiende eeuw bedreigd door de Haarlemmermeer moet

je je voorstellen. Bij storm overstroomde het zuidoosten van de stad, dat zo een halve meter of meer onder water kwam te staan.' Om de dreiging van het water te stoppen heeft Amsterdam samen met Leiden en Haarlem erin toegestemd dat het meer werd drooggemaakt en omgevormd tot de Haarlemmermeerpolder die we nu kennen. Van Dam ziet deze transformatie als volgt: 'Het hele ontstaan van de Haarlemmermeer was eigenlijk een soort milieuramp. Wat begon als drie kleine meertjes in 1300, was door de turfwinning zes eeuwen later een gigantische binnenzee geworden die alle dorpjes langs de randen had opgevreten.' Van Dam merkt op dat dit natuurlijk niks te maken heeft met klimaatverandering, maar dat het er zeker wel op lijkt: 'Als de Noordzee dat gaat doen krijg je hetzelfde. Die gaat ook stukjes Nederland opvreten.'

dat moment. We hebben toen een vereniging opgericht: The European Society of Environmental History.'

Na de oprichting in 1999 ging de vereniging jaarlijks congressen organiseren en *summerschools* en kreeg het al bestaande tijdschrift *Environment and History* een eigen rubriek. Zo heeft milieugeschiedenis zich langzaam ontwikkeld tot een gevestigd onderzoeksgebied binnen Europa legt Van Dam uit: 'Het is lange tijd een pioniersgebied geweest. Dat zag je ook aan het feit dat er zo weinig leerstoelen waren, maar ik denk dat het nu echt aan het doorgroeien is.' Het bewijs hiervan is volgens van Dam het ontstaan van leerstoelen in verschillende Europese landen. Ze merkt op dat die bijna altijd verbonden zijn met een thema: 'Duitsland heeft bos- en milieugeschiedenis. Zwitserland klimaat en milieu, dat komt door de gletsjers

"GROND, BOMEN, PLANTEN, DAT IS ALLEMAAL DEEL VAN ENVIRONMENTAL HISTORY."

Van Dam is nu bezig met het NWO-onderzoeksproject *Coping with drought. An environmental history of drinking water and climate adaptation in the Netherlands*.¹ Ze doet onderzoek naar de relatie tussen drinkwatervoorziening en klimaat- en weersverandering. De keuze om weersomstandigheden mee te nemen in het onderzoek heeft een praktische reden legt Van Dam uit: 'In het verleden is het niet altijd klimaatverandering wat je kan bestuderen. *Coping with drought* stelt daarom de vraag hoe een maatschappij met drinkwater omgaat in droge tijden.'

Als historicus stond Petra van Dam ook aan de wieg van milieugeschiedenis als vakgebied in Europa. Toen ze tijdens haar studie in de Verenigde Staten was, zag ze hoe *environmental history* daar al een groot vak was. 'Toen ik terugkwam in Europa ontdekte ik dat ook hier mensen bezig waren met milieugeschiedenis. Maar we liepen twintig jaar achter op

die ze hebben. In Frankrijk hangt de leerstoel samen met industriële vervuiling. En in Nederland hebben we dus water- en milieugeschiedenis.'

Ook in Nederland wint het onderzoeksveld aan terrein binnen de geschiedwetenschappen. Zo zijn er nieuwe initiatieven op de universiteiten in Groningen, Nijmegen, Maastricht en Utrecht waar docenten net benoemd zijn op het gebied van milieugeschiedenis. Van Dam spreekt van de opkomst van een tweede generatie: 'Ik ben nog als het ware van de oude garde, de eersten die hoogleraar werden. Maar nu komen er allemaal docenten bij die milieuhistorische vakken gaan geven.' Een andere tendens die Van Dam onderscheidt is het nieuwe accent op milieu binnen bestaande vakgebieden als politieke, culturele en sociaaleconomische geschiedenis: 'Die docenten schuiven binnen hun vakgebieden en gaan meer milieugeoriënteerde vragen stellen en artikelen verwerken in

"HET HELE ONTSTAAN VAN DE HAARLEMMERMEER WAS EIGENLIJK EEN SOORT MILIEURAMP."

hun colleges. Het onderwijs is eigenlijk aan het vergroenen, al is groen eigenlijk niet de goede benaming. Ecologiseren is een betere term'.

HISTORICI IN HET KLIMAATDEBAT

Opvallend aan de ecologisering van de geschiedwetenschappen is volgens Van Dam het vervagen van de grenzen tussen begrippen als klimaat en milieu. 'Veel van mijn studenten associëren milieugeschiedenis eigenlijk meteen met klimaat, dat is hetzelfde voor hen. Voor ons was dat vroeger anders. Milieugeschiedenis was vervuiling van de lucht, bodem, water en geluidsoverlast. Klimaat was nog iets met weersomstandigheden.' Klimaat en milieu zijn dus eigenlijk van oorsprong gescheiden terreinen. Maar omdat het klimaat de afgelopen jaren zo'n dominant onderwerp is geworden in het publieke debat, zijn de termen in de beleving van de meeste mensen synoniem geworden: 'In onze beleving is klimaat zo belangrijk geworden dat het lijkt alsof alles met elkaar samenhangt en alles bijdraagt aan klimaatverandering.' Men voelt de dreiging van de opwarming van de aarde en daardoor is het vakgebied veranderd. 'Het is eigenlijk net alsof de hele milieugeschiedenis klimaatgeschiedenis geworden.'

Wat Van Dam betreft kan historisch onderzoek zeker bijdragen aan het huidige klimaatdebat dat op een breder maatschappelijk niveau gaande is. Ze noemt twee manieren: 'Ten eerste kunnen we, als we terugkijken in het verleden, voorbeelden vinden van hoe mensen omgaan met het weer.' Onderzoeken hoe mensen zich aanpasten aan bepaalde om-

gevingen en weersomstandigheden kan erg waardevol zijn. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is het boek *A Cold Welcome. The Little Ice Age and Europese Encounter with North America* van Sam White: 'Dat gaat over de verovering van Amerika door de Europeanen en hoe het weer hen daarbij in de weg heeft gezeten. Het is een ontzettend fascinerend en heel interessant boek.' Het boek beschrijft de obstakels waarmee Spaanse kolonisten in Amerika te maken kregen. De Europeanen werden geconfronteerd met weersomstandigheden waaraan zij niet gewend waren door afwijkende klimaatzones en daarbij kregen ze te maken met het begin van de Kleine IJstijd. Dit leidde tot hongersnood en zelfs tot kannibalisme. Deze gevallen vormen volgens Van Dam: 'Een pregnant beeld om te zien hoe fout het kan gaan als je geen verstand hebt van het klimaat en het lokale weer. Of als je verrast bent door verandering.'

Een ander voorbeeld is *The Frigid Golden Age. Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic 1560-1720* (2018) van Dagomar Degroot, over de welvaart van de Nederlandse Republiek tijdens de eerste eeuw van de Kleine IJstijd. 'Heel Europa had te maken met crises in de zeventiende eeuw: oorlog, opstanden, maar ook hongersnood. Er was namelijk ook heel vaak slecht weer.' Maar de Republiek profiteerde van deze chaos, omdat ze graan vanuit de Baltische staten exporteerde naar de Middellandse Zee waar schaarste heerste. 'Door onze transportmogelijkheden hadden wij eigenlijk een relatief voordeel in die periode van klimaatverandering,' aldus Van Dam. De voordelen die klimaatverandering kan hebben voor

"ALS ZE EEN ROMAN LEZEN WAARIN ECOLOGISCHE THEMA'S BEHANDELD WORDEN, IS HET SOMS VOOR MENSEN VEEL MAKKELIJKER OM HET TE BEGRIJPEN."

handel en transport zijn goed te vergelijken met huidige toekomstscenario's. 'De noordelijke IJszee breekt nu open richting China en ten noorden van Canada, dus er komt een nieuwe transportroute,' noemt ze als voorbeeld. De gevolgen hiervan zouden overeen kunnen komen met die van de zoektocht naar nieuwe handelsroutes die werd ondernomen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. 'Als er nieuwe routes gevonden worden door klimaatverandering, dan geeft dat een enorme impuls voor grootschalige economische, maar uiteindelijk ook sociale en politieke veranderingen,' aldus Van Dam. Een geschiedkundige kijk op het klimaatdebat kan wat haar betreft voorbeelden uitlichten die inspireren tot oplossingen voor huidige vraagstukken.

De tweede manier waarop geschiedenis belangrijk kan zijn voor milieuvraagstukken is de vaardigheden en mogelijkheden die de discipline biedt om argumenten binnen het debat kritisch te beschouwen. Van Dam stelt dat: 'het klimaatdebat wordt gekenmerkt door de sterke polarisatie tussen klimaatsceptici en klimaatbelievers.' Historici kunnen een waardevolle bijdrage leveren door de argumenten van beide kampen op basis van historische gegevens te controleren. Van Dam laat dit zelfs terugkomen in het onderwijs dat ze geeft. 'In een van mijn colleges, dat *Water and Environmental History* heet, hebben we ook een module klimaatdebat', vertelt ze. Hierin worden debatten van de afgelopen twintig jaar onder de loep genomen, door studenten krantenberichten over de klimaatcrisis kritisch te laten analyseren.

Duurzaamheid, een begrip dat volgens Van Dam ook wortels heeft in het verleden, speelt eveneens een belangrijke rol in het klimaatdebat. Voor Van Dam is

het vanzelfsprekend om duurzaam om te gaan met de natuur, 'want als je niet duurzaam omgaat met je omgeving, dan gaat het gewoon stuk' en dan levert de natuur niets op. Ze verwijst onder andere naar het knotten van bomen, zodat je als het ware hout kunt 'oogsten' zonder dat het bos wordt aangetast. 'En als je daar onderzoek naar doet, ontdek je dat zo'n systeem al sinds de prehistorie bestaat. Tweeduizend voor Christus deden mensen dit al in de natte gedeelten van Europa.' Een ander geval van duurzame, gangbare gebruiken uit het verleden is recyclen. Vroeger werd kleding nooit weggegooid, maar opnieuw gebruikt in allerlei vormen. Zo was er bijvoorbeeld een levendige handel in tweedehandskleding in het vroegmoderne Amsterdam. 'Er waren gespecialiseerde opkopers voor de tweedehandskleding. Alle kleding die niet meer gedragen werd, ging dan het circuit in en werd dan weer verkocht aan armere mensen,' legt Van Dam uit. 'Kleding van volwassenen werd binnen gezinnen bijna altijd vermaakt tot kleding voor kinderen. De versleten stukken werden eruit gesneden en met de goede stukken maakten ze dan weer een nieuw jasje of truitje.' Als de kleding niet meer hersteld of vermaakt kon worden, kreeg deze een tweede leven als dweil of poetsdoek. En wanneer de stof ook daar niet meer geschikt voor was, werd het verwerkt in de papierindustrie. Recyclen en het maken van duurzame keuzes is dus geen nieuw fenomeen.

INTERDISCIPLINARITEIT DICHT BIJ HUIS

Het recent opgerichte Environmental Humanities Center aan de VU is het bewijs dat milieugeschiedenis geen stilstaande discipline is, maar nog volop in ontwikkeling is.² 'Vanaf het begin is het inter-

disciplinair geweest. De doelstelling is om ecologische vraagstukken vanuit de geesteswetenschappen te benaderen, bijvoorbeeld: Hoe voel en beleef je klimaatverandering? Ook worden er lezingen en symposia georganiseerd, zoals een serie lezingen met de naam *Entanglements*, waarbij buitenlandse schrijvers een lezing geven naar aanleiding van een boek dat ze recent gepubliceerd hebben.

Het jaarcongres van het KNHG was dit jaar ook in samenwerking met het Environmental Humanities Center georganiseerd met als thema *Meer dan Menselijk Verleden: Historici, Eco-geschiedenis en Environmental Humanities*. Dit is volgens Van Dam een teken dat het onderzoeksgebied aan belang wint én dat het werk van het Environmental Humanities Center belangrijk wordt gevonden. 'We zijn drie jaar geleden begonnen en nu zijn we volwassen,' vertelt Van Dam trots. Opvallend aan het centrum is dat input van studenten essentieel is. Ze vergaderen mee met docenten en vormen de *Student Initiative*. De studenten stellen zelf thema's en vraagstukken voor aan wetenschappers en organiseren een deel van de lezingen die worden gegeven. 'Je hebt centra die alleen onderzoekscentra zijn, maar de focus van ons centrum ligt naast onderzoek ook op het populariseren van het onderwerp en op cross-overs: we leggen verbanden tussen universiteit en maatschappij, tussen docenten en studenten én onderzoekers en studenten.'

Het interdisciplinaire karakter van het Environmental Humanities Center is van groot belang. Milieugeschiedenis is in essentie interdisciplinair omdat er gebruik gemaakt wordt van kennis uit de bètawetenschappen zoals milieukunde, ecologie, biologie, geografie en archeologie. Deze input is waardevol, maar de uitwisseling met andere geesteswetenschappen is hierdoor enigszins achtergebleven. 'Daarom wil dit centrum de interacties tussen de *Humanities* geschiedenis, literatuur, kunstwetenschappen en filosofie op

het gebied van milieu juist centraal stellen,' benadrukt Van Dam. Dit is iets dat in de Verenigde Staten al gebeurt. De samenwerking binnen geesteswetenschappen is nuttig omdat de focus ligt op de mens: hoe mensen iets voelen, ervaren of zich dingen voorstellen. 'Het probleem van veel klimaatwetenschappers is geweest dat ze de mensen niet bereikten. Als mensen een roman lezen waarin ecologische thema's behandeld worden, is het soms veel makkelijker om het te begrijpen dan als ze een wetenschappelijk artikel lezen. Het gaat dus ook om die gevoelsmatige aspecten van de mens,' aldus Van Dam.

EEN GROENE TOEKOMST

De toekomst ziet Van Dam positief in: milieugeschiedenis zal volgens haar een steeds belangrijker onderdeel worden van de geschiedwetenschappen. Mogelijk zullen er meer gespecialiseerde leerstoelen op het gebied van milieugeschiedenis ontstaan aan verschillende universiteiten. Ook zou milieugeschiedenis juist steeds meer kunnen worden geïntegreerd in al bestaande vakgebieden als politieke, culturele en sociaaleconomische geschiedenis. Het liefst ziet Van Dam een combinatie ontstaan. Voor toekomstige studenten heeft Van Dam de volgende tip: 'Maak vooral gebruik van de mogelijkheden om vakken uit verschillende disciplines te volgen om zo je horizon te verbreden.' Zo zouden studenten volgens haar ook zeker een vak aan een andere faculteit moeten volgen, puur om te leren hoe men daar denkt en werkt.

Milieugeschiedenis laat zien dat historici hun onderzoek kunnen verrijken door milieu en klimaat te zien als onderdeel van de historische context: 'nature as agency'. Zoals Van Dam de waterstaatsgeschiedenis wist te vergroenen, zullen er de komende jaren hoogstwaarschijnlijk nog vele thema's volgen. ■

Eindnoten

1. Zie: copingwithdrought.com.

2. Zie: environmentalhumanitiescenter.com

DE HABSBURGERS: VAN WERELDMACHT TOT LEGENDE

In *The Habsburgs. The Rise and Fall of a World Power* betreedt Martyn Rady de rijke geschiedenis van een van Europa's bekendste adellijke geslachten, namelijk die van de Habsburgers. Als in Centraal-Europa gespecialiseerde historicus heeft Rady meerdere werken geschreven over de geschiedenis van Hongarije, maar heeft hij ook geschreven over onderwerpen zoals de Hussieten, vampirisme en keizer Karel V. Het doel van *The Habsburgs* is volgens Rady om een duidelijk beeld te schetsen van het rijk van de Habsburgers en hun manier van regeren, maar ook om weer te geven hoe de Habsburgers door de jaren heen werden voorgesteld door omstanders en wat de dynastieke doelen, projecten en mislukkingen waren.

Het boek is een overzichtswerk dat teruggaat op het prille begin van Huis Habsburg tot aan het uiteenvallen van het laatste Habsburgse Rijk in 1918. In 29 behapbare hoofdstukken verdeelt Rady de kleine negenhonderd jaar aan geschiedenis chronologisch. Rady neemt de lezer mee in de ontwikkeling van het Huis Habsburg. Het werk is nagenoeg te verdelen in twee belangrijke onderwerpen: het verkrijgen en het consolideren van de macht en het langzaam afbrokkelen van deze macht tot aan het vallen van het laatste rijk. Naast deze twee hoofdthema's

besteedt Rady ook aandacht aan onderwerpen als de opkomst van het protestantisme, de contrareformatie en de daarmee opkomende Barok, de koloniale gebieden, alchemisme, vampirisme en de rol van vrouwen in de dynastie. Ieder hoofdstuk eindigt met een korte conclusie waarin wordt besproken wat de ontwikkeling van de hoofdthema's en de bijkomstigheid van de andere onderwerpen voor gevolg hadden voor de Habsburgse dynastie en de ontwikkeling daarvan.

Rady classificeert de Habsburgers als een wereldmacht, zoals ook terugkomt in de titel. Deze classificatie is gebaseerd op de omvang van het gebied dat de Habsburgers in handen hadden, waardoor ze zichzelf zagen als de opvolgers van de Romeinse keizers en van Karel de Grote. Het toe-eigenen van deze nalatenschap zorgde er onder meer voor dat ze te allen tijde hun macht groot wilden houden. Het boek eindigt uiteindelijk met het uiteenvallen van die macht. Rady concludeert dat dit kwam omdat het Habsburgse rijk zich teveel had gemengd in de Eerste Wereldoorlog en daarmee het lot van het rijk in de handen van Duitsland had gelegd. De opkomst van het nationalisme en het wegvallen van de centraliserende rol van de Habsburgse dynastie zorgden er aan het eind van de oorlog voor dat het een onbegonnen zaak was om de uiteengevallen

The

HABSBURGS

THE RISE AND
FALL OF A
WORLD
POWER

Martyn Rady, *The Habsburgs. The Rise and Fall of a World Power*, Allen Lane, 2020, ISBN: 978-0-241-33262-7; hardcover; 397 pagina's; € 23,99

gebieden van het rijk nog samen te brengen. Zo kwam er uiteindelijk een einde aan de wereldmacht die de dynastie ooit was.

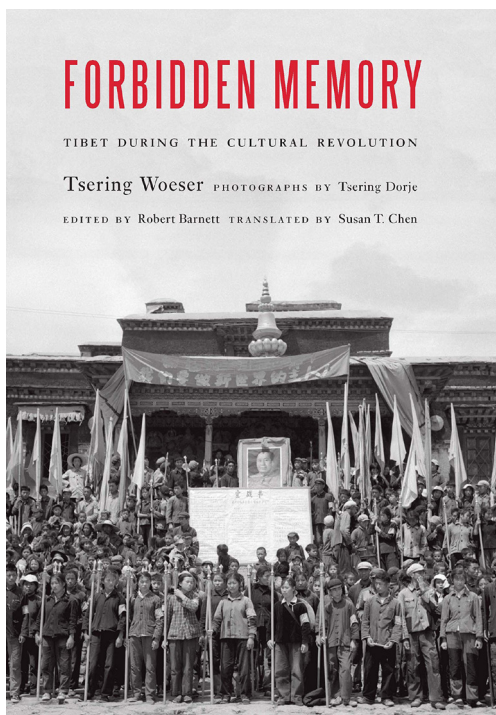
Omdat Rady elk hoofdstuk duidelijk heeft afgebakend, is het mogelijk het boek ook te raadplegen wanneer men enkel meer informatie wil over een specifieke periode of persoon. Deze afbakening zorgt er daarnaast ook voor dat het geheel overzichtelijk blijft. Het beknopt beschrijven van zo'n lange geschiedenis brengt echter ook het gevaar met zich mee dat het verhaal een opsommend karakter krijgt, vooral omdat Rady veel verschillende type onderwerpen (afkomstig uit de politieke-, culturele-, economische- en religieuze geschiedenis) aan bod laat komen binnen één hoofdstuk. Ook de hoeveelheid verschillende namen zorgt soms voor verwarring, maar dit zal niet anders zijn in andere dynastieke overzichtswerken. De verschillende type onderwerpen zorgen er

echter ook voor dat het een divers en gebalanceerd werk is en dat Rady hiermee nagenoeg alle belangrijke gebeurtenissen in de lange geschiedenis heeft kunnen aanstippen. Hiermee is het boek zowel een aanbeveling voor experts, als voor diegenen die een eerste indruk willen krijgen van de Habsburgers.

Rady eindigt *The Habsburgs* met het uiteenvallen van Oostenrijk-Hongarije, maar plakt daar nog een alles overkoepelende conclusie aan vast waar hij nog een andere Habsburger bespreekt. De in 2011 overleden Otto van Habsburg-Lotharingen was de laatste kroonprins van het Habsburgse rijk, maar kwam door het uiteenvallen van het rijk niet toe aan een rol van keizer. In plaats daarvan ging hij de politiek in en werd hij verkozen tot lid van het Europees Parlement. In de conclusie benadrukt Rady ook de nalatenschap van de Habsburgers. Niet alleen in de vorm van nageslacht of in de literatuur, maar ook in bijvoorbeeld de architectuur en enorme kunstcollecties die ze opbouwden in hun hoogtijdagen. Door het beschrijven van deze onvergetelijke dynastie draagt Rady bij aan de vastlegging van de grote dynastieën die Europa in de jaren heeft gekend en die tot op de dag van vandaag nog steeds belangrijk zijn in hun nalatenschap.■

Esmee Slutter behaalde in 2020 haar bachelor Geschiedenis aan de Radboud Universiteit binnen de richting cultuurgeschiedenis en studeert sinds 2019 Russische Studies aan de Universiteit van Leiden. Haar interesse ligt bij de politieke cultuur van de grote Europese dynastieën.

EEN VERBODEN, VERLOREN VERLEDEN

Tsering Woeser, *Forbidden memory: Tibet during the Cultural Revolution*, University of Nebraska Press, 2020; ISBN: 978-1-64012-295-6; e-book; 448 pagina's; \$39.95

In augustus 1966 begint in het door China bezette Tibet de Culturele Revolutie, en daarmee het vernietigen en het uitbannen van de 'Four Olds': oude gewoonten, gebruiken, ideeën en cultuur. Het Tibet van de vroege twintigste eeuw was een onafhankelijke theocratie met de Dalai Lama als voornaamste spiritueel leider. Het land kenmerkte zich door zijn rijke cultuur en religieuze uitingen in de vorm van duizenden tempels en kloostergemeenschappen. Eén van de grootste en oudste daaronder was de zevende eeuwse Jokhang-tempel. Tijdens de Culturele Revolutie werd afscheid genomen van millennia aan traditie; een afscheid uitgedragen in dit boek.

De Culturele Revolutie is in Tibet een taboe-onderwerp. In de introductie van *Forbidden Memory*, geschreven door Robert Barnett, staat een uitvoerige samenvatting van de vele beperkingen opge-

legd aan onderzoekers van dit deel van de geschiedenis. Het is daarom zo bijzonder dat in *Forbidden Memory* een unieke inblik in deze geschiedenis wordt geboden, gevangen door de camera van de vader van de auteur, de met het Chinese Volksbevrijdingsleger geaffilieerde Tibetaanse fotograaf Tsering Dorje. Deze lacune maakt *Forbidden Memory* als een veelomvattend fotografisch rapport van de Culturele Revolutie, des te kostbaarder. In de inleiding wordt tevens een overzicht gegeven van de aanwezige literatuur, waarin lof is voorbehouden aan *Dragon in the land of Snows*, geschreven door Tsering Shakya.

De Tibetaanse auteur Tsering Woeser biedt een geïllustreerde chronologie die zijn weerga niet kent. De meer dan driehonderd afbeeldingen geven een beeld van Lhasa en omstreken van kort voor de Culturele Revolutie tot de moderne tijd. Dit alles wordt verder aangevuld door een

weelde aan interviews die een persoonlijke inkijk geven in de participanten van de bezield verminking van monumenten van de Tibetaanse cultuur.

Forbidden Memory leidt de lezer door een vijftal thema's die elk op chronologische volgorde uiteen worden gezet. Het eerste hoofdstuk betreft de vernietiging van het Oude Tibet. Allereerst ziet men het Monlam Chenmo-festival zoals vastgelegd in 1964. Op het plein nabij de Jokhang tempel vinden ceremoniële theologische debatten plaats, terwijl gelovigen posteren voor de tempelgronden. Een banner van de communistische partij hangt reeds over enkele ornamenten. Later in datzelfde hoofdstuk zien we deze tempel ontdaan van devotionele versieringen en de strijdbijeenkomsten ('struggle sessions') waar zij die voorheen religieus of bureaucratisch aanzien genoten werden vernederd en mishandeld.

Het verhaal loopt verder door het aansporen tot klassenstrijd, de facties die ontstaan en de overdracht van macht. Het is een dynamische vertoning van de ontmenselijking van hooggeplaatsten en de fanatieke devotie aan de partij door hen die niet eerder een dergelijke positie hebben genoten. Het uitbannen van Tibetaanse namen, instituties en geloof om uiteindelijk de Tibetaanse traditie terug te brengen tot een gecommercialiseerde trekpleister, is weergegeven in onthutsend detail in de foto's en commentaren van de auteur en meer dan zeventig interviews.

Tsering Woesser poneert de Tibetaanse kwestie op een vrijblijvende manier. De armoede en ongelijkheid wordt niet vergoelijkt door een verheerlijking van cultuur, noch wordt 'vooruitgang' onvoorwaardelijk geaccepteerd. Ze verwijt de individuen die de vernietiging hebben gebracht, maar stelt nooit expliciet dat enig regime onberispelijk is geweest. Ze spreekt onverbloemd over de vele methoden waar de CCP zich van bedient om de Tibetaanse cultuur uit te bannen.

De auteur spreekt van de menselijkheid van hen die vernederd worden en hen die zich van de wapens van de revolutie bedienen om deze vernedering in stand te zetten. De beweegredenen van de Tibetaanse rebellen worden vanuit meerdere gronden bevraagd. Waren zij bezield revolutionairen, bevrijde onderdrukten of mensen die capituleerden uit angst? Wat inspireerde tot het kwellen van burens en klasgenoten en het vernietigen van eens vereerde symbolen?

Met dit boek presenteert Tsering Woesser het Tibet dat in de vergetelheid raakt als een onafhankelijk land. In het huidige Tibet parkeren auto's op voormalig heilige plaatsen. Toeristen lopen over gebaande paden door de tempels behangen met uitvoerige gouden decoratie in een exotisch spektakel dat de variëteit aan Chinese minderheden uitdraagt terwijl lofzangen over de Chinese Communistische Partij in Tibetaanse taal over luidsprekers klinken.

Een veelheid aan Tibetaanse termen en namen kan voor een lezer minder bekend met het onderwerp mogelijk als verwarrend worden ervaren, maar dit zal geen onoverkomelijke hindernis vormen. Op de website van de uitgever wordt een overzicht gegeven van de Tibetaanse, Chinese en Engelse termen en namen.■

Geeske Zwannetta Horneman (Gea) is Student Geschiedenis en Chinastudies aan Universiteit Leiden. Ze is geïnteresseerd in interculturele communicatie tussen Europa en Azië en Friese geschiedenis.

DE VIJF VROUWEN VAN WHITECHAPEL

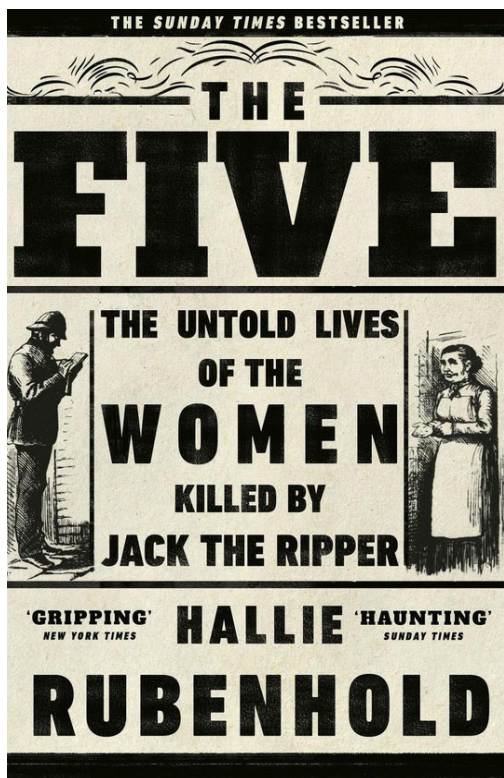
In *The Five: The Untold Lives of the Women Killed by Jack the Ripper* betreedt sociaal-historica Hallie Rubenhold de onderzoekswereld van Jack de Ripper. Menig onderzoeker heeft een poging gewaagd om de identiteit van de Ripper te achterhalen, maar Rubenhold had een ander doel voor ogen met haar onderzoek. Al vanaf de moorden van de Ripper in 1888 is de aanname geweest dat de dader prostituees vermoordde. Deze aanname is nooit betwist, tot het onderzoek van Rubenhold. In het boek wordt het verhaal van Polly, Annie, Elizabeth, Kate en Mary-Jane verteld, de vijf vrouwen die zijn vermoord door Jack de Ripper in de Londense wijk Whitechapel. Met dit verhaal tracht Rubenhold de waardigheid van de vrouwen te herstellen, omdat sinds de moorden er enkel aandacht is besteed aan de mysterieuze dader en hoe meer de dader op de voorgrond werd gezet, hoe meer zijn slachtoffers vervaagden.

Aan de hand van grondig archiefonderzoek heeft Rubenhold de levens van de vijf vrouwen kunnen achterhalen. Hiervoor heeft ze gebruik gemaakt van onder andere het onderzoek van de lijkschouwer, gegevens van de politie, kranten en verschillende documenten van ziekenhuizen, liefdadigheidsinstellingen, werkhuizen, en kerk. De levens van de vijf vrouwen worden elk apart besproken, van de wieg tot aan hun gruwelijke dood. De schrijfstijl die Rubenhold heeft gehanteerd zorgt ervoor dat het boek neigt naar een biografie, wat het toegankelijk maakt voor een breed publiek. De lezer heeft niet veel historische kennis nodig om de boodschap van Rubenhold te begrijpen, vooral ook omdat de verhalen in een bredere historische con-

text zijn geplaatst waarbij er veel aandacht is besteed aan de sociale en economische problemen van de victoriaanse wereld. Met haar boek voegt Rubenhold een nieuw perspectief toe aan de huidige literatuur over armoede en genderongelijkheid in 19^e-eeuws Londen.

Al snel komt de lezer te weten dat er veel overeenkomsten zijn te vinden in het leven van de vijf vrouwen en dat hun leven ook niet uitzonderlijk was. Het leven van een vrouw in victoriaans Londen was zwaar, zeker wanneer je was geboren in de arbeidersklasse. De victoriaanse samenleving was een patriarchale samenleving met een morele dubbele standaard waarbij er specifieke verwachtingen waren van vrouwen. Voldeden zij niet aan de verwachtingen van de samenleving dan werden zij beoordeeld op hun 'immorele' gedrag. Onder immoreel gedrag viel dus alles wat buiten de norm viel. Vreemdgaan, scheiden, buitenechtelijke relaties en kinderen, maar ook zwerven, bedelen en overmatig alcoholgebruik. De samenleving was niet ingericht voor vrouwen die er alleen voor stonden, waardoor velen uiteindelijk op straat terecht kwamen.

Voor de victoriaanse maatschappij kwam het vertonen van dit soort immoreel gedrag en prostitutie op hetzelfde neer. Hieruit voort kwam volgens Rubenhold dan ook de aanname dat alle vijf de slachtoffers prostituees waren, want voor de samenleving was een gescheiden of een dakloze vrouw niet veel anders dan een prostituee. Van drie van de vijf slachtoffers was uiteindelijk ook geen bewijs dat zij ooit als prostituee hebben gewerkt. Niet alleen om deze reden is de aanname een probleem, maar ook omdat men met deze aanname de moorden bagatelliseert.

Hallie Rubenhold, *The Five. The Untold Lives of the Women Killed by Jack the Ripper*, Transworld Publishers Ltd, 2020; ISBN: 9781784162344; paperback; 432 pagina's; €18,44

Door de slachtoffers als prostituees neer te zetten worden de moorden verdraaglijker gemaakt, wat aansluit op de gedachte dat er 'goede' en 'slechte' vrouwen zijn en dat deze 'slechte' vrouwen een soort eigen verantwoordelijkheid dragen voor hun einde.

Het oordelen van vrouwen die buiten de (seksuele) gedragsnorm vallen speelt nog steeds een rol in onze samenleving en dat toont mede het belang van dit onderzoek aan. Dit zien wij volgens Rubenhold niet enkel terug in het imago van de Ripper, die 'slechts prostituees' vermoorde, maar ook in bijvoorbeeld rechtszaken zoals die van de Suffolk seriemoordenaar, van wie vier van de vijf slachtoffers sekswerkers waren. Uiteindelijk heeft Rubenhold met dit boek meer gedaan dan alleen het herstellen van de waardigheid van deze vijf vrouwen. Ze heeft ook een betere

kijk gegeven op het leven van vrouwen in de victoriaanse arbeidersklasse en met wat voor oordelen zij te maken hadden, waarna de lezer aan het denken wordt gezet over de vraag of de acceptatie van vrouwen die buiten de (morele) norm vallen in 130 jaar wel zoveel is verbeterd als men graag gelooft. ■

Lina Gaussi is student aan de Universiteit Leiden. In 2020 heeft zij haar bachelors-diploma Geschiedenis behaald en sinds 2019 studeert ze ook Russische Studies. Haar interesses liggen vooral bij sociale geschiedenis en migratie- en minderhedenproblematiek.

TIP VAN DE REDACTIE

LUISTEREND DE LOCKDOWN DOOR

‘En daarmee, geachte luisteraars, laat ik u over aan de verpozen die de radio u placht te bieden.’

Nederland is inmiddels, na bijna een jaar met één epidemie, twee lockdowns en drie pieken, gewend geraakt aan de wekelijkse persconferentie van premier Rutte en vicepremier De Jonge. Maar er is nóg een Nederlandse premier steevast elke week op de radio te horen: Ruttés verre voorganger Hendrikus Colijn sluit al jarenlang met het bovenstaande citaat het VPRO-radioprogramma OVT af. Dit geschiedenisprogramma wordt elke zondagochtend uitgezonden op NPO Radio 1, maar verschijnt ook als podcast en is daardoor op elk moment terug te luisteren. Voor wie echter meer naar historisch verantwoorde fictie verlangt is er het bij de NTR verschenen hoorspel Het Bureau.

Sinds april 2020 staan namelijk alle 474 afleveringen van dat hoorspel, naar de romancyclus van J.J. Voskuil, als podcast online. In het hoorspel staat het weinig opwindende leven van Voskuils alter ego Maarten Koning centraal. Tot grote frustratie van zijn vrouw Nicolien, die Maarten liever thuishoudt om ‘samen tegen de wereld’ te zijn, krijgt hij eind jaren vijftig een baan als wetenschappelijk ambtenaar bij het Bureau voor Volkskunde en Dialectiek. Hier doet hij onderzoek naar soms nogal merkwaardige fenomenen uit de geschiedenis van het dagelijks leven, zoals het geloof in het bestaan van kabouters, het ophangen van de nageboorte van het paard en, in latere jaren, welke soorten brood in Nederland werden gegeten en hoe de wanden van het Nederlandse boerenhuis eruitzagen. Ondanks dat Maarten bepaald geen geheim maakt van zijn grote twijfels over het nut van al dat onderzoek groeit het Bureau naarmate de tijd vordert flink, waardoor er steeds meer kleurrijke

personages worden geïntroduceerd. Wie een paar afleveringen heeft geluisterd is al snel verslaafd aan de komische onderlinge irritaties van het personeel van het bureau. Tegelijkertijd krijgt de luisteraar een heel goed beeld van de ontwikkeling van volkskundig onderzoek en de geschiedenis van het tegenwoordige Meertens Instituut.

Dan OVT: een typische aflevering bestaat allereerst uit een gedeelte waarin de actualiteit van historische duiding wordt voorzien. Na de bestorming van het Amerikaanse Capitool in januari bijvoorbeeld vertelt Amerikanist Jaap Verheul in OVT over eerder geweld rond het gebouw en over de grote symbolische waarde van het Capitool voor de Amerikaanse democratie. Ook ontwikkelingen in de geschiedschrijving krijgen een prominente plek. Auteurs van recent verschenen historische publicaties krijgen ruim de tijd om te vertellen wat hen heeft bewogen een boek te schrijven, wat het onderzoek inhield en wat het precies heeft opgeleverd. Actuele vraagstukken worden niet uit de weg gegaan: afgelopen jaren werd er veel een vaak gesproken over de rol van het slavernijverleden, koloniaal erfgoed en de Nederlandse identiteit. Een maandelijkse boekenrubriek laat nieuw verschenen werken de revue passeren. Het tweede uur is vaak deels gewijd aan een radiodocumentaire: de alomtgeprezen documentaire *De plantage van onze voorouders* is daarvan een goed voorbeeld.

Wie het museumbezoek mist of niet meer naar het archief kan: er zijn genoeg interessante en leuke podcasts (of ‘verpozen’) over geschiedenis om de coronatijd luisterend door te komen. OVT en Het Bureau zijn er daar slechts twee van!

RENATE G.A. SMIT In the seventeenth century various collaborations emerged between villages in Holland in order to protect their interests from the politics of the regional government, the *States of Holland*, and local rulers. One of these collaborations was the *Waterlandse Unie*, a collaboration with a more permanent character than others. In 1731 the States decided to sell the right to rule the villages, also named the *ambachtsheerlijkheden*. The members of the Unie decided to collectively buy them to prevent the selling of the Waterland region to a third party. The purchase was successful. It was the first and only purchase of multiple *ambachtsheerlijkheden* by a collective of villages. The *Waterlandse Unie* had played a decisive role in all of this. The case study of the *Waterlandse Unie* shows the political culture of village councils in the early modern Republic. In addition, it demonstrates the importance of collaboration for the political culture of the Republic.

AELA ANDRÉE Dutch communists identified themselves as antimilitarist throughout the interwar period, as they protested and propagated against imperialism, war, and fascism. At the same time they glorified civil war as necessary means to create world peace. This article attempts to clarify this apparent contradiction by tracing Dutch communist ideology concerned with war and militarism. The case study focuses on the prediction of a second World War at the Sixth World Congress of the Comintern in 1928 up until the outbreak of the Spanish Civil War in 1936. This article explains how the consolidation of the Soviet Union replaced classic Marxist ideas of a fatherland-lacking international proletariat with communist beliefs of honourable self-sacrifice for the proletarian fatherland, by focusing on the communist heritage of the First World War. The second section examines the nature of the predicted world war from 1928 onwards, along with its implications for the Dutch Communist Party and their youth movement. The final section is dedicated to the actions which Dutch communists undertook to protect their proletarian fatherland from a hostile coalition of imperialists, fascists, and social-fascists who were believed to prepare a war to destroy the Soviet Union. This article shows how Dutch communist youths began to see themselves as freedom fighters with a belief in what they considered a just proletarian war.

MARIE KEULEN In trying to control both the majority free and enslaved Afro-Curaçaoan population, the local colonial authorities of early modern Willemstad used the urban environment to regulate their mobility. However, at the same time, due to its maritime commercial nature, the port city depended on the labour of relatively mobile Afro-Curaçaoan people. Analysing both city maps and local legislation, this article examines the interaction between the spatial and social structure of early modern Willemstad. The authorities used the urban space in various ways: to include and exclude population groups, to confirm their own identity, and as an instrument for social control. Yet, oftentimes the authorities failed to control and curtail the mobility of Afro-Curaçaoan inhabitants. As the largest group living and working in Willemstad, they shaped the spatial structure of the city by making use of the urban environment in their own manner.